

96

ТОСИР
МУХАММАД

ТУРОН ДАВЛАТЛАРИ ВА ХУКМДОРЛАРИ

УДК: 94(575)
КБК: 63.3(5Ў)4я5
М96

Муҳаммад, Носир.

Қадимий Турон давлатлари ва ҳукмдорлари : (миллдан аввалги VIII асрдан милдий XX аср боиларига қадар) / Н. Муҳаммад (тўлдирилган иккинчи нашири). –Т.: DIZAYN-PRESS, 2012. – 160 б.

УДК: 94(575)
КБК: 63.3(5Ў)4я5

Ушбу китобда муаллиф 2,5 минг йилдан ортиқроқ вақт мобайнида минтақамизда вужудга келган қадимги давлатлар ва ҳукмдор сулолалар, туркий қабил ва уруғлар ҳақида ҳикоя қилади. Давлатчилигимиз тарихи, машҳур ҳукмдорлар ҳақидаги маълумотлар, туркий халқлар кечмишининг ранг-баранг саҳифалари мозий ихлосмандларини, энг аввало, ёшларимизни қизиқтиради, деб ўйлаймиз.

Тақризчилар: Ҳ.БОБОБЕКОВ – тарих фанлари доктори;
Қ.УСМОНОВ – тарих фанлари доктори.

ISBN 978-9943-20-117-0

© "DIZAYN-PRESS" МЧЖ нашриёги. 2013

УШБУ КИТОБНИНГ ЁЗИЛИШ САБАБИ

Бундан 30 йилча муқаддам инглиз олими К.Э.Босвортнинг рус тилига таржима қилинган "Мусулмон сулоалари" номли китоби қўлимга тушиб қолган эди (кейинчалик Озод Шарафиддинов ва Асрор Самад томонидан ўзбек тилига ўғирилган бу китоб 2006 йили "Фан" нашриётида чоп этилди). Мазкур асар ёрдамида тарихда ўтган мусулмон давлатлари, хусусан Марказий Осиёда вужудга келган давлатлар ҳақида кўп нарсаларни билиб олдим. У мен учун сеvimли қўлланма бўлиб қолди. Аслида Шўролар даврида тарихимиз ҳақидаги кўп нарсалар ёритилмас, Амир Темур, Бобур сингари буюк давлатлар қурган шахсларга эса "истилочи" тамғаси урилганди.

Мамлакатимиз Президенти Ислон Каримов "Юксак маънавият — енгилмас куч" асарларида шундай ёзадилар: "Эл-юртимиз узининг кўп асрлик тарихи давомида бундай машъум хатарларни неча бор кўрган, уларнинг жабрини тортган. Шундай асоратлар туфайли тилимиз, динимиз ва маънавиятимиз бир пайтлар қандай хавф остида қолганини барчамиз яхши биламиз. Ана шу фожиали ўтмиш, босиб ўтган машаққатли йўлимиз барчамизга сабоқ бўлиши, бугунги воқеийликни теран таҳлил қилиб, мавжуд таҳдидларга нисбатан доимо огоҳ бўлиб яшашга даъват этиши лозим. Ўз тарихини билмайдиган, кечаги кунини унутган миллатнинг келажаги йўқ. Бу ҳақиқат кишилиқ тарихида кўп бора ўз исботини топган".

Мустақиллик шарофати билан тарихимизнинг ҳозиргача номаълум бўлиб келаётган кўплаб саҳифалари ойдинлатилди. Ўнлаб машҳур шахсларнинг табаррук номлари тикланди. Имом Бухорий, Имом Мотуридий, Бурҳониддин Марғиноний, Баҳовуддин Нақшбанд, Мирзо Улуғбек сингари улуғларимизнинг мақбаралари табаррук зиёратгоҳларга айланди. Тарихимиз ҳақидаги неча-неча нодир китоблар ўқувчиларга тўхфа этилди.

Тарих — келажак ойнаси. Ўтмишда яшаган машҳур шахслар — давлат арбоблари, саркардалар, шоирлар, солномачилар ҳаёги ҳақидаги ҳикоялар, фожиаларга тўла тарихий воқеалар барчамиз учун чинакам сабоқ ва ибрат мактабидир.

Марказий Осиёда кўп минг йиллик тарих давомида шаклланган давлатлар ва уларнинг ҳукмдорлари ҳақида кичик бир қўлланма ёзиш фикри менда ун йиллар олдин тугилган эди. Шундан кейин рус, ўзбек, турк, қozoқ, қирғиз, озарбайжон тилларидаги тарихий солномалар ва адабиётларни ўргандим. Интернетда ҳам туркий халқлар тарихига оид қизиқарли маълумотлар пайдо бўлди. Ана шу материаллар асосида қўлингиздаги китоб дунёга келди.

"ТУРОН" АТАМАСИ ҲАҚИДА БИР НЕЧА СЎЗ

Қадимги даврларда туркий қабилалар Сибирдан Ўрта ер денгизигача бўлган ҳудудда, баъзилари ўтроқ, баъзилари кўчманчи ҳолда яшаганлар. Маҳмуд Кошғарий "Девону лугати-т турк" (XI аср) асарида шундай ёзади: "Ғарбда Рум чегарасидан Шарқда Чин ичигача бўлган ҳудудда турк уруғ ва қабилалари шу тартибда жойлашган: печенег, қипчоқ, ўғуз, йемек, бошқирд, басмил, қайи, ябақу, татар, қирғиз, чигил, тўхси, яғмо, ўғроқ, чаруқ, чўмул, уйғур, тангут, хитай". Кейинги саҳифаларда у Ғарбдаги булғор ва сувар қабилаларини ҳам тилга олади. Мазкур ҳудудларда топилган қадимий қабрлар ва тошларга битилган ёзувлар ҳам бу маълумотларни тасдиқлайди.

Туркий халқлар Шарқий ва ҳатто Ғарбий Европада, Кичик Осиё, Марказий Осиё ва Ғарбий Сибирда турли номлар билан бир неча минг йилдан буён яшаб келади. Уларнинг этник таркиби асосан ўзгармаган бўлса-да, турли даврларда турли туркий халқлар ва қабилаларнинг ҳукмрон мавқега эришуви натижасида умумий номлари ўзгариб турган. Шарқий Европа ва Кичик Осиё туркий халқлари тарихини ўрганган даниялик олим П.Ф.Сум XIX асрдаёқ

шу фикрга келган эди. У шундай деб ёзади: "Туркларнинг умумий номи бир қабиланинг иккинчиси устидан голиб чиқишига боғлиқ равишда тез-тез ўзгариб турган. Скифлар, Сарматлар, Аланлар, Ҳунлар, Хазарлар, Узлар ёки Команлар, Татарлар — моҳиятан бир-бирининг ортидан келган умумий номлардир".

2001 йили Сибирдаги Тува Республикасининг пойтахти Қизил шаҳри яқинида археологлар қадимги скиф аслзодаларининг қабрини очишди. Бу ерда деярли 5 минг дона олтин буюм — камар тўқалари, тугмалар, исирғалар, маржонлар, гарданбандлар, билагузуклар топилди. Бир пайтлар скиф эркак ва аёллари танасини безаб турган бу буюмлар милоддан олдинги V ёки VI асрларга тааллуқли эканлиги айтилди. Купгина олтин буюмларда шерлар, қоплонлар, туялар, буғулар ва бошқа ҳайвонларнинг акси тасвирланган эди. Мутахассисларнинг фикрича, ҳайвонлар тасвирини ишлаш услуби скифлардан юнонларга ўтган. Чунки скифлар милоддан олдинги V ва IV асрларда Қора денгиз минтақасида қадимги греклар билан юзма-юз келганлар ва ўзаро алоқага киришганлар.

Европа ва рус тарихчилари мўғуллар ва туркларни умумий ном билан "татарлар" деб атайдилар. Инглиз тарихчиси ва таржимони Уильям Эрскин "Бобур ҳукмронлиги давридаги Ҳиндистон тарихи" (1854 й.) асарида бу атамани шундай изоҳлайди:

"Биз татар деб атаган қабилалар тарихан учта катта ирққа бўлинади ва улар бир-биридан урф-одатлари, тили ва турмуш тарзи билан фарқланадилар:

1. *Тунгуслар ёки манчжурлар.* Осиё шарқида, Шимолий Хитойда яшаганлар.

2. *Мўғуллар.* Шимолий Тибет марказида, Фарбда Турфон ва Ёйиқ (Урал) дарёси оралиғида яшаганлар.

3. *Турклар.* Улар кўп асрлар давомида Гоби чўллари ва Фарбий Мўғулистон, жанубда Қашқар ва Помир тоғларигача, Хуросон, Каспий ва Қора денгизларигача, фарбда эса Дон ва Волга бўйларигача, шимолда эса Сибиргача улкан ҳудудни эгаллаб яшаган.

Бу учала қавм ичида турклар сон жиҳатидан энг кўп уруғ бўлиб, жуда улкан территорияга тарқалиб кетган."

Алп Эр Тўнга (Афросиёб) номи кўпчиликка яхши маълум. У милоддан аввалги VII асрдан милоднинг II асригача Урта Осиёдан Қора денгизгача бўлган ҳудудда ҳукм сурган Сак империясининг машҳур ҳоқони эди. Эронликлар бу империяни Турон деб атаганлар. Абулқосим Фирдавсийнинг "Шоҳнома" асарида "Турон ҳоқони Афросиёб" ҳақида бир қатор ривоятлар қаламга олинган. Кейинчалик бу давлатга Омурғ, Малика Тумар (Тумарис), Шу исмли хонлар бошчилик қилганлар.

Уйғур тарихчиси Турғун Олмос бу ҳақда шундай ёзади: "Саклар аслида қадимги даврларда Фарбий Сибирда яшаган. Улар милоддан 10 аср олдин ўзларининг Шарқда яшайдиган қариндошлари — сарматларнинг ҳужумига учрайди. Шу сабабли саклар Жанубга кўчиб, Қора денгизнинг шимолига ерлашган. Сакларнинг бир қисми Эрон насли халқлар таъсирига учраб, форс тили ва маданиятини қабул қилган. Аммо туркий ирққа хос хусусиятларини асосан сақлаб қолган. Ёқутлар ҳозир ҳам ўзларини "сак" деб атайдилар. Сакларнинг диний эътиқоди ва урф-одатлари хунлар ва туркларники билан бир хилдир. Улар шаманизмга ва Кук тангрига эътиқод қилишган. Кўёш ва Ойга сиғинишган. Шу сабабли турклар ўз исмларига кун, ой сўзини қўшиб аташни яхши кўрганлар".

Машҳур қозоқ шоири Ўлжас Сулейменов "Аз и Я" асарининг "Шумернома" бобида турк тили билан шумер тилини қиёслайди ва кўпгина ўхшашликларни топади. Маълумки, шумерлар милоддан 3 минг йил олдин Месопотамияда инсоният тарихида илк бор давлат-шаҳарлар қурган. Уларнинг тили турк тили билан қариндош эканлиги ҳақида бир қатор жаҳон олимлари фикр билдиришган.

"Аз и Я" китобида ёзилишича, милоддан олдинги VII асрда Ашшурий солномаларда Каспий денгизи шимолидаги чўллардан Месопотамияга кўчманчилар босқини рўй берганлиги, бу қабилалар номи "ишгуз", етакчилари эса Испака эканлиги қайд этилган. Муаллиф

улар аслида туркий ич-уғуз қабилалари эканлигини аниқ далиллар асосида исботлаган.

Туркий халқлар ҳақидаги дастлабки маълумотлар юнон тарихчилари ва адиблари Гекатей, Гесиод, Геродот, Страбон, Плиний, Помпоний Мела, Птолемей, арман тарихчилари Мовсес Хоренаци, Ананий Ширакаци, араб ва форс солномачилари Ибн ал-Асир, Рашидиддин, Хордадбеҳ, Абул-Фида, Ибн Хавкал ва бошқаларнинг асарларида келтирилган. Аммо туркий халқлар тарихи ҳақидаги илк илмий тадқиқотлардан бири швед офицери Ф.И.Табберт-Страленберг қаламига мансуб. У 1713–1722 йилларда Сибирда ҳарбий хизматда бўлган ва бу ердаги қадимий қўғонларни ўрганиб, туркий халқларнинг илк ватани — Олтой деган фикрга келган. Лекин кейинчалик академик Э.И.Эйхвальд туркий қабилалар милоддан олдин ҳам Европада яшаган, деган қарашни илгари сурди ва бу фикрни юнон тарихчилари асарларида келтирилган мисоллар билан исботлади.

Туркий халқлар қадимдан яшаган яна бир ҳудуд Амударё ва Сирдарё бўйлариدير. Тарихдан маълумки, энг қадимий маданиятлар улкан дарёлар соҳилларида пайдо бўлган. Масалан, Шумер, Аккад ва Бобил маданиятлари Тигр ва Евфрат дарёлари ҳавзасида шаклланган. Амударё ва Сирдарё соҳилларида ҳам минг йиллар давомида ўнлаб давлатлар ва маданиятлар вужудга келган. Табиийки, бу ҳудуд ўзининг табиий гузаллиги ва бойликлари билан ҳамisha босқинчиларнинг иштаҳасини қўзғаган. Шу сабабли элдоларимиз кўпинча қўлда қурол билан ўз эркинликларини ҳимоя қилишга мажбур бўлганлар. Баъзи даврларда эса кучли душманлар асорати остида яшаганлар. Юнонлар, Эрон Ахамонийлари, араблар истилолари бунга мисол бўла олади.

Милодий VI асрнинг 60-йилларида Нахшаб шаҳри қинида Турк хоқонлиги аскарлари билан Эфталитларнинг ўшинлари тўқнашади. Бу жангда Истами ябғу бошчилигидаги турк аскарлари ғолиб чиқадилар. Сугд, Хоразм, Усрушона, Фарғона ва Шош воҳалари хоқонлик

таркибига киради. 567 йилда Истами ябғу сосонийларга қарши ҳужумни давом эттириб, Тохаристонни ҳам қўлга киритади. Турк хоқонлигининг бу ердаги ҳокимияти қарийб VIII асрнинг биринчи чорагигача давом этган.

Тарихий манбаларда "Турон" атамаси икки маънода қўлланган:

1. Кенг маънода — туркий қабилалар яшайдиган ҳудудлар.

2. Тор маънода — Амударё ҳавзаси ва ундан Шарқда жойлашган ҳамда асосан туркий қабилалар яшайдиган ҳудуд.

Кўпгина манбаларда бу жойлар Турон деб аталган. Жумладан, зардуштийларнинг муқаддас китоби "Авесто"да ва Абулқосим Фирдавсийнинг "Шоҳнома" асарида бу ҳақда маълумотлар мавжуд.

Таниқли форс шоири Асади Тусийнинг қадимги афсоналар асосида ёзилган "Гершосбнома" достонида (милодий 1066 й.) шундай мисра бор:

*Ҳама Мовароуннаҳр то марзи Чин
Шумурданд онгоҳ Туронзамин.*

Яъни, Мовароуннаҳр ҳудудидан то Хитой ерларигача у пайтда (қадимги даврларда) Туронзамин деб ҳисобланарди.

Атоқли олим Бўрибой Аҳмедов "Темур тузуклари" ҳақидаги мақоласида шундай ёзганди: "Тузукот"да Ўрта Осиё икки дарё оралиғига нисбатан Мовароуннаҳр истилоҳи билан бирга "Турон", "Туркистон" атамалари ҳам қўлланган. Аҳолисига келганда турку тожик деб аталган ва ҳар иккала элат биргаликда келтирилган. Тафсилотларга берилмасдан шуни таъкидлашни лозим топдикки, туркийзабон ўзбек, қирғиз, қozoқ, туркманлар ва эронзабон тожиклар қадим қадимдан буён шу заминда ёнма-ён яшаб, моддий ва маънавий бойликларни биргаликда яратганлар. Ўрта Осиёнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида ўзларига яраша ўрин тугганлар".

Ўз-ўзидан равшанки, минтақанинг энг эски номи Турон ёки Туркистон бўлган. Араблар истилосидан кейин у

Мовароуннахр (дарё орти) деб аталган. Шуrolар даврида тарих мафкурага мос тарзда бузиб талқин қилингани, бирликка чорловчи "Турон", "Туркистон" атамалари атайлаб йуқ қилингани учун атоқли шоир Рауф Парфи:

*Экилган ёлғонлар, гумонлар,
Тарихнинг темирдан девори.
Аққадлар, сумарлар, юнонлар,
Билингиз бу Турон диёри, —*

деб ёзган эди. Утган асрнинг 30-йилларида халқимизнинг не-не улуғ зотлари "туркчи", "миллатчи" деган айбномалар билан қатағон қилинди. Аммо бу номларни халқ хотирасидан учиролмадилар.

"Девону луғоти-т турк" асари ёзилганидан буён 1000 йилга яқин вақт ўтди. Аммо туркий халқлар ҳозир ҳам айнан ушбу асарда қайд этилган ҳудудларда яшамоқдалар. Энди уларнинг купчилик номлари ўзгарган. Қадимги номлардан фақатгина татар, бошқирд, қирғиз, уйғур ва булғор атамаларигина сақланиб қолган. Кўпгина қабила ва уруғлар ҳозирги турк, озарбайжон, ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман, қорақалпоқ ва бошқа туркий халқлар таркибига кирган. Жумладан, ўзбеклар дастлаб 92 уруғдан ташкил топган булса, кейинчалик унга яна ўнлаб қабила ва уруғлар қўшилган.

Ушбу китобда 2,5 минг йилдан ортиқроқ вақт мобайнида минтақамизда ҳукм сурган қадимги давлатлар ва ҳукмдор сулолалар, туркий қабила ва уруғлар ҳақида қисқача тушунча беришга интилдик. Давлатчилигимиз тарихи, машҳур ҳукмдорлар, туркий халқлар кечмишининг номаълум саҳифалари ҳақидаги маълумотлар тарих ихлосмандларини, энг аввало ёшларимизни қизиқтириши шубҳасиз.

Табиийки, маълумотлар турли манбалардан олингани учун исмларда ва саналарда айрим хатолар бўлиши мумкин. Билдирилган таклиф ва мулоҳазалар асосида улар кейинги нашрларда албатта тузатилади.

ҚАДИМГИ ХОРАЗМ ДАВЛАТИ

Хоразм Ҷрта Осиё ҳудудидаги энг қадимий давлатлардан бири булиб, аҳолиси ўтроқ ва кучманчи қабилалардан иборат булган. Унинг ҳудуди Амударёнинг қуйи қисмидан жанубга томон Мурғоб ва Тажан дарёларининг юқори оқимларигача чўзилган. У ҳақдаги илк маълумотлар "Авесто" биринчи Доронинг Биҳистун тош битиклари, қадимги юнон муаллифлари, араб географларининг асарларида учрайди. "Авесто"нинг "Яшг" қисмида Хоразм "Минг ирмоқли дарё", "Кўллар ва утлоқларга бой улка" сифатида мадҳ этилади.

Абу Райҳон Беруний узининг "Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар" асарида шундай ёзади: "Хоразмликлар Хоразмга одамлар жойлаша бошлаганидан тарих олар эдилар. Бу Искандардан 980 йил илгари бўлган эди. Ундан кейин Сиёвуш ибн Кайковуснинг Хоразмга келишидан, Кайхусрав ва унинг наслининг Хоразмга подшоҳлик қилишларидан тарих олдилар. Шу вақтда Кайхусрав Хоразмга кучиб, турк подшоҳлари (устидан) ҳукмронлигини юргизган эди. Бу воқеа Хоразмга одам жойлашишидан 92 йил кейин бўлди".

Демак, 3 минг йил олдин ҳам Хоразмда туркий қабилалар яшаган ва давлат тизими бўлган. Милоддан аввалги минг йиллик бошларига алоқадор "Амиробод маданияти", қуйи Амударё ҳавзасидаги сунъий суғориш иншоотлари тизими (Геродот қадимда Окс (Аму) дарёси бўйлаб 360 дан зиёд сунъий суғориш иншоотлари барпо этилганлигини ёзади) ҳамда дастлабки шаҳарсозлик тимсоли бўлган шаҳар-қалъалар — Қалъалиқир, Кўзалиқир, Жонбосқалъа ва бошқалар Хоразм воҳасидаги қадимий давлатчилик белгиларидир.

Тадқиқотчи О.Машарипов ўзининг "Хоразмнома"

китобида милоддан аввалги VIII асрларда бу ҳудуддаги қабиалар уюшмаси заминиди катта Хоразм давлати ташкил топганини таъкидлайди. Унга бутун Ўрта Осиё ва Қозоғистон ҳудудлари кирган. Олим Р.Жуманиёзов "Қадимий Хоразм тарихи" китобида бу давлат ҳудудининг экин майдони 4,5 миллион гектарни ташкил этганлиги, шундан 2,5 миллион гектари суғориладиган ерлар бўлганлигини ёзади. Демак, воҳа аҳолиси узига туқ, бадавлат деҳқон ва чорвадорлардан иборат бўлган. Табиийки, бу ҳолат босқинчиларнинг иштакасини қўзғаган.

Эрон Ахамонийлари шоҳи Кайхусрав (Кир, Куруш) (мил.авв. 558—530 й.й.) Хоразм ва унга туташ ҳудудларни босиб олган. Хоразм милоддан аввалги VI—V асрларда Ахамонийлар давлатининг 16-сатраплиги (вилояти) таркибига кирган. Юнон тарихчиси Геродотнинг берган маълумотиға кура, Кайхусрав кучманчи Сак (Массагетлар) қабиласи устиға ҳужум қилганида малика Тумарис (Тумар)дан енгилиб, ҳалок бўлган. Хоразм уз мустақиллигини тиклаган. Милоддан аввалги III асрда эса у Қанг давлати таркибиди бўлган.

Хоразм тарихини чуқур ўрганган машҳур рус олими С.П.Толстов "Қадимги Хоразм" (Москва, 1948 й.) китобида антик Хоразм тарихини тўрт даврга бўлади:

1. Уй-жой деворлари бўлган шаҳристон маданияти (мил.ав. VI—IV асрлар).

2. Қанқа (Қанг) маданияти (мил.ав. IV аср — милодий I аср).

3. Кушонлар маданияти (милодий II—III асрлар).

4. Кушон-Африғ ўтиш маданияти (милодий III—V асрлар).

Бу даврларға оид Амударёнинг ўнг соҳилиди 250 дан зиёд, сўл соҳилиди 60 та қадимий шаҳар ва қишлоқлар ўрни топилган. Қанқақалъа, Қўшқалъа, Тупроққалъа, Жингилжа, Тошхирмон сингари қалъа ва истеҳкомлар ўрни бунга мисол бўла олади.

Хитойнинг Тан сулоласи даврида (милодий VII—X асрлар) Хоразмда асосан туркий қабилалар яшаган. Таншу солномасида шундай дейилади: "Барча турк элатлари ичида ҳукиз қушилган арава фақат шу ерда (Хоразм) учрайди. Бу араваларда савдогарлар турли вилоят ва элатларни айланиб, савдо қилиб юрадилар." Бу ўринда гап Хоразмнинг савдосотиқ билан кун кечирувчи утроқ аҳолиси устида кетяпти. Шу билан бирга Хоразм воҳасига яқин чўл ва даштларда кучманчи ва ярим кучманчи чорвадор туркий қабилалар яшаган.

Хоразм тарихининг то африғийлар сулоласи асосчиси Африғча (305 й.) бўлган даври ҳақида маълумотлар кам. Фақат қадимда Кайхусрав (мил.ав. 1200—1140 й.й.), Саксафар (мил.ав. 519—517 й.й.), Фарасман (мил.ав. 329—320 й.й.), Хусрав (мил. ав. 320 й.) сингари хоразмшоҳлар бўлганлиги, Фарасман милоддан аввалги 328 йилнинг баҳорида Ўрта Осиёга бостириб кирган македонияли Александр (Искандар) ҳузурига музокара учун совғасаломлар билан келганлиги тарихий манбаларда ёзиб қолдирилган.

Абу Райҳон Беруний африғийлар сулоласига мансуб хоразмшоҳлардан 22 тасининг номини келтирган. Хоразм давлатининг пойтахти дастлаб Тупроққалъа, 305 йилдан кейин эса Кот (Кос) шаҳри бўлган. Милоддан аввалги IV—III асрларда Хоразм иқтисодий ва маданий жиҳатдан юксалиб, йирик суғориш каналлари, янги шаҳар ва қалъалар барпо этилган. Ҳунармандчилик, санъат, ички ва ташқи савдо кенг ривож топган. Милодий IV—VIII асрларда Хоразм янги юксалишни бошдан кечирди. Бургутқалъа, Уйқалъа, Қумбосганқалъа каби иншоотлар ана шу даврларда қурилган.

Хоразмнинг Итил (Волга) буйидан Марказий Осиё орқали Мўғулистон ва Хитойга ҳамда Эронга бориладиган

савдо йўллари чорраҳасида жойлашганлиги унинг иқтисодий ва маънавий юксалишида муҳим аҳамият касб этган.

712 йили Хоразмни араблар босиб олган. Халифаликнинг Хуросондаги ноиби Қутайба ибн Муслим хоразмликларнинг тарихий адабиёти ва маданий меросини сақлаб келган олимларни қирғин қилган ва қувиб юборган. Шу сабабли араблар истилосигача бўлган даврдаги ёзма тарихий манбалар деярли учрамайди.

АФРИҒИЙЛАР сулоласи вакиллари (милодий 305—995 й.й.)

1. Африғ.	12. Сабри.
2. Бағра.	13. Азкажавар II.
3. Саххасан.	14. Азҳажамуқ II.
4. Азҳажамуқ.	15. Шовшафар.
5. Азкажавар I.	16. Турксабоса.
6. Сахр I.	17. Абдуллоҳ.
7. Товуш.	18. Мансур ибн Абдуллоҳ.
8. Хамгари.	19. Ироқ ибн Мансур.
9. Бузгар.	20. Муҳаммад.
10. Арсамух.	21. Аҳмад ибн Ироқ.
11. Сахр II.	22. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад.

Дар зариб этилган Хоразм давлати тангалари.

СУҒД (СУҒДИЁНА) ДАВЛАТИ

Суғд (Суғдиёна) давлати (пойтахти — дастлаб Кеш, сўйгра Самарқанд) уч тарихий-географик ҳудудни бирлаштирган. Самарқанд Сугди, Бухоро Суғди ва Кеш-Нахшаб Суғди. Ҳар уч қисм узаро табиий чегарага ҳам эга эди. Зарафшон тоғ тизмалари Самарқанд ва Кеш-Нахшаб ўртасини. Карманадан кейин Малик чули Бухоро ва Самарқанд Суғдини ажратиб турган.

Суғд милоддан аввалги VI—IV асрларда Эрон Ахамонийлари империяси таркибида бўлган. Парфия ва Ҳоразм билан бирга империянинг II-сатрапиясини (вилоятини) ташкил этган. Суғд аҳолиси кумуш билан анчагина солиқ, қимматбаҳо тошлар етказиб берган. Форс подшоҳларини йирик ҳарбий қисмлар билан таъминлаб турган.

Милоддан аввалги 329—328 йилларда Суғд аҳолиси Спитамен бошчилигида македонияли Искандар (Александр) қўшинларига қаттиқ қаршилиқ кўрсатган. Искандар вафотидан кейин (мил.ав. 323 й.) Салавкийлар давлатига ва милоддан олдинги III асрда Юнон-Бақтрияга тобе бўлган. Милоддан аввалги II—I асрлардан бошлаб Сугд ўз мустақиллигини тиклашга киришган. Унинг марказий ва маҳаллий тангалари зарб қилина бошлаган. Суғд аста-секин ҳар уч қисмни ўз атрофига туплаган конфедератив давлат уюшмасига айланиб борган.

Милодий I-минг йилликнинг биринчи ярмида Суғд қушонлар, хионийлар, абдаллар, қиданлар таъсирида бўла туриб, ўз нисбий мустақиллигини сақлаб келди. VI—VIII асрларда у Турк хоқонлиги таркибида бўлган. Араб Истилосининг бошланғич давридан (VIII асрнинг I-чораги) то Суғд подшоси Турғар даври охиригача (738—759 й.й.)

Суғд узининг конфедератив хусусиятини сақлашга ҳаракат қилган. Турғардан кейин Суғдда ихшидлик сиёсий ҳокимияти тугаб, мамлакат халифалик таркибига киритилган.

Буюк Ипак йўлининг марказий тармоқлари Суғд ҳудуди орқали утган. Шу сабабли Суғд халқаро савдо муносабатларида муҳим урин тугган. Хитойдан Фарб давлатларига олиб бориладиган ипак матолар савдоси асосан суғдликлар қўлида бўлган. Буюк Ипак йўли бўйлаб Суғд савдогарларининг қишлоқлари, шаҳарларида эса уларнинг маҳаллалари пайдо бўлган. Баъзи олимларнинг ёзишича, Қрим ярим оролидаги Судак шаҳри "Суғдак", яъни кичик Суғд деган маънони англатар экан.

Милоддан аввалги I — милодий IX асрларда бу ҳудудда суғд ёзуви амалда бўлган. Бу ёзувда битилган қадимий ҳужжатлар Марказий Осиё, Қозоғистон, Шарқий Туркистон, Покистон ва Мўғулистон ҳудудидан топилди. Суғд ёзуви қадимги уйғур, мўғул ва манчжур ёзувларининг пайдо бўлишига туртки берган. Эроний тилларнинг шимоли-шарқий гуруҳига мансуб суғд тили араблар истилосидан сўнг аста-секин истеъмолдан чиқиб кетган. Бу тилдан кирган сўзлар ҳозирги ўзбек ва тожик тилларида ҳанузгача сақланиб қолган.

Суғдда маданият ва санъат юксак даражада ривож топган. Археологик қазилмалар пайтида Афросиёб, Панжикент, Варахша, Қалъаи Мугдан топилган ноёб ёдгорликлар ана шундан далолат беради.

V–VI асрга оид суғд тангалари.

САМАРҚАНД СУҒДИ ҳукмдорлари
(Хитой манбаларига асосан)

Ши-фу-би (Тай-ше-би) (милодий VI асрнинг сунгги чораги).

Кюи-му-чжи (600–620).

Тунга (645).

Фу-ху-ман (Авархуман) (650–670).

Ду-со-бо-ти (Тукаснадак) (690–...).

Ни-Нйи-ши-ши (698–700).

Ту-хун (Тархун) (700–710).

У-лэ-га (Фурак) (710–738).

До-гэ (Турғар) (738–750).

КЕШ СУҒДИ ҳукмдорлари

Ди-чже (600–640).

Ша-ше-би (Шишпир) (640–660).

Ал-Ашканд (VIII аср бошлари).

ҚАНҒ ДАВЛАТИ (Қанха, Кангюй)

Қадимда Сирдарёнинг урта ҳавзасида мавжуд бўлган давлат (мил.ав. III ва мил.однинг V асри ўрталари). Айрим адабиётларда ушбу давлат аҳолиси ҳам шундай ном билан аталади.

Атоқли олим К. Шониёзовнинг фикрича, Қанғ давлати шарқда Фарғона (Даван, Дайюан), шимоли-шарқда Усун (Уйшун) давлатлари, шимоли-ғарбда Сирдарёнинг қуйи оқими билан чегараланган. Хитой манбаларига кўра, Қанғ давлати ҳудудига Тошкент воҳаси, Талас ва Чу дарёлари водийси кирган. Айрим даврларда ҳозирги Самарқанд, Бухоро, Шаҳрисабз, Каттақўрғон, Урганч шаҳри ва атрофлари ҳам қараган бўлиб, чегараси Амударёгача борган. Аҳолиси эса тахминан 120 минг оила ёки 600 минг кишидан иборат бўлган.

Баъзи манбаларда у Кенгарас давлати ҳам деб қайд этилган. Аммо олимлар бу сўз "Қанғар-ас", яъни Қанғ давлати аҳли деган маънони билдиради, дейдилар. Ўзбек уруғлари ичидаги "кенагас"лар номи уша қабила номи билан боғлиқ, деган тахминлар бор. Кук танғрига эътиқод қилган бу давлат аҳолисини асосан қанғли, кенгарас, қипчоқ, бажноқ уруғлари ташкил этган. Шунингдек, бу ҳудудда қарлуқ ва ўғуз қабилалари ҳам яшаган. Туркий ёзув амалда бўлган.

Кушон подшолиги ташкил топиши ва унинг ҳудуди кенгайиши муносабати билан Қанғ давлатининг жанубий чегаралари ўзгарган. Унинг қишки пойтахт шаҳарлари Хитой солномаларида Битян ва Суши деб кўрсатилган. К. Шониёзовнинг фикрича, Битян қадимги шарқ манбаларида учрайдиган Қанха шаҳри бўлиб, у Сирдарёнинг

БУХОРО НАҲЛ
ТЕХНОЛОГИ
РЕЕСТР № 76443
4

ўнги т.рмоқларидан бири — Оҳангарон (ҳозирги Ангрен) дарёсининг қуйи оқимида жойлашган. Мўғуллар давридаги манбаларда бу дарё Илек деб аталган. Сушие эса ҳозирги Паркент туманидаги Суқоқ (Сукееке) ўрнида бўлган деган тахминлар бор. Давлатнинг ёзги қароргоҳлари Иссиқкўл соҳилида, ҳозирги Қорақўл (Пржевальск) ёнида бўлган.

Қанғ давлатининг қўшини 80—90 минг жангчидан иборат бўлган. Бу давлат аҳолисининг урф-одатлари хунларникига ўхшаш бўлган. Қанғ давлати ҳукмдори ва Хун хоқонлиги тангрикути ўртасида қудачилик муносабатлари ўрнатилган. Шу туфайли хитойлар хунлар устидан ғолиб чиқиб, уларни ўз жойидан сиқиб чиқарганида, хун хоқони ўз авлоди билан Қанғ давлатига кўчиб келган.

Қанғ давлатининг кўчманчи аҳолиси чорвачилик, шаҳарлар ва уларнинг атрофида яшаган ўтроқ аҳоли эса деҳқончилик, ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ билан шуғулланган.

Милодий V асрнинг 2-ярмида Қанғ давлати парчаланиб, унинг ҳудудида Шош (Хитой манбаларида Ши), Самарқанд (Кан), Маймурғ (Ми), Шаҳрисабз (Ши), Каттақўрғон (Хе), Усрушона (Цао) каби кичик давлатлар ташкил топган. Бу ҳудуд аста-секин Эфталлийлар давлати таркибига қўшиб олинган.

VIII ва IX аср бошларида қарлук, ўғузлар тазйиқи ва араб истилоси натижасида қанғли қабила иттифоқи батамом емирилиб, бир неча қисмга бўлиниб кетади. Бир қисми шимоли шарққа — Талас ва Чу дарёлари оралиғига келиб жойлашади. Иккинчи қисми Каспий денгизининг шимолидаги Ёйиқ (Урал) дарёси атрофидаги яйловлардан макон топади. Учинчи қисми эса Орол денгизининг жануби шарқий соҳилларида, Сирдарёнинг қуйи оқимларида қолиб, ўғузларга тобе бўладилар.

XII – XIII асрларда қанғлилар Хоразмнинг сиёсий ҳаётида муҳим роль уйнаганлар. Шу даврда Талас ва Чу водийларида яшовчи қанғлилардан 60 минг киши Хоразмга кўчиб келади. Мўғуллар босқини арафасида Хоразмда қанғлилардан тузилган қўшиннинг сони 90 мингга етган. Хоразмшоҳ Текеш қанғли бекларидан бирининг қизи – Туркон хотунга уйланади. Кейинчалик бу аёлнинг мамлакат сиёсий ҳаётига аралашуви, калтабинлиги мўғул босқинига қарши курашда кучларни бирлаштиришга тўсқинлик қилган.

Қанғлиларнинг бир гуруҳи XII – XIII асрларда Сибирь ерларига бориб ўрнашади ҳамда бу ердаги Олтой, Енисей турклари ва ёқутларга аралашиб кетади. Иккинчи бир қисми Зарафшон водийсига кўчиб келади. Мўғуллар ҳужуми арафасида Самарқандда 30 минг қанғли бўлган.

Кейинги асрларда қанғлилар ўзбек, қozoқ ва қорақалпоқ халқлари таркибига кирган. Хоразм, Қорақалпоғистон, Тошкент, Қашқадарё ва бошқа вилоятлардаги "қанғли" сузи билан боғлиқ этнотопонимлар бу фикрни тасдиқлайди.

Қанғ давлати даврига оид ёдгорликлар Хоразм воҳасидаги Жонбосқалъа, Қўйқирилган қалъа, Кичик Қирққиз, Қўнарли қалъа, Оқ тепа ва бошқа қалъалар қазилмаларидан топилган.

ФАРҒОНА (ДАВАН) ДАВЛАТИ

Милоддан аввалги II—I асрлардаги Хитой манбаларида бу обод ва бой мамлакат ҳақида куплаб маълумотлар келтирилган. Фарғона шаҳар ва воҳа ҳокимларининг эркин иттифоқидан иборат давлат эди. Улуғ ҳукмдор қароргоҳи милоддан олдинги II асрда Эрши шаҳрида (ҳозирги Аравон дарёси соҳилидаги Марҳамат шаҳарчаси ўрнида), орадан бир аср ўтгач, Гуйшан шаҳрида (ҳозирги Ўш, Қўқон ёки Косонсой шаҳарларидан бири деб тахмин этилади) бўлган.

Хитой манбаларида бу давлат "Даван" ёки "Дайюан" деб аталган. "Катта бўстонлик" маъносини англатган бу сўз суғд тилидаги "Парғана" — тоғ оралигидаги водий атамасининг таржимаси бўлса керак. Даван атамаси тарихий адабиётларда милодий II асргача учрайди. Сунгра Даван ўрнига "Бохань" ва "Полонан" (мил.V авв.) атамалари ишлатилган.

Милоддан аввалги II асрда Хитой элчиси Чжанг Чян ўз хоқонига берган ахборотида шундай деб ёзган эди: "Фарғона Хан (давлати)дан ун минг ли (тахминан 5 минг км.) олисда бўлиб, Хунларнинг ғарби жанубига, Хан (давлати)нинг айнан ғарбига тўғри келади. Фарғоналиклар авлоддан-авлодга ўтроқ ҳаёт кечириб келган экан. Деҳқончилик билан шуғулланиб, шоли, буғдой экар экан. Узум шароби чиқарар экан. Фарғонада асл отлар куп бўлиб, мазкур отларнинг ҳаммаси тулпор отлардан экан. Баданидан қизил тер томчилари чиқиб турар экан. (Фарғонада) шаҳар, қалъа, уй-иморатлари кўп, унга каттаю кичик 70 дан ортиқ шаҳар қарар экан. Бир неча юз минг аҳолиси бор экан. Бу давлат аскарлари ўқ-ёй, найза ишлатар ва улар отга минишга, ўқ-ёйдан фойдаланишга моҳир бўлар экан..."

Яна бир Хитой манбаси — "Ханнома"да Фарғона

давлатининг ери, иқлими, бойлиги, урф-одатлари Улуғ юэчжилар (Тохаристон) ва Аршак (Парфия) билан ўхшаш эканлиги таъкидланган. Бу эса мазкур давлатлар ҳудудида ҳам қариндош халқ ва қабилалар яшаганлигини кўрсатади.

Милоддан аввалги II аср охиридаги маълумотларга кўра, Фарғона аҳолиси 300 минг кишини ташкил қилган. Улар савдо-сотик ишларида моҳирликлари билан ном чиқаришган. Жумладан, Хитой билан кенг кўламда савдо қилинган. Чунки Буюк Ипак йўлининг асосий тармоғи шу ҳудуддан ўтган.

Фарғонада хотин-қизлар иззат-икром қилинган. Бу мамлакатда етиштирилган "самовий тулпорлар" — аргумоқлар Шарқда машҳур бўлган. Мамлакат подшоси ҳокимияти қабила зодагонларидан иборат оқсоқоллар кенгаши томонидан чеклаб қўйилган. Олий кенгаш ҳукмдорни подшоликдан тушириши, ҳатто ўлим жазосига ҳукм қилиши мумкин бўлган.

Милоддан аввалги 104—101 йилларда Хитой аскарлари Фарғонага икки бор ҳужум қилганлар. Уларнинг биринчи юриши милоддан аввалги 104 йили бошланган. 40—50 минг кишилиқ қўшинга бош қўмондон қилиб маликанинг қариндошларидан Ли Гуан-ли тайинланади. Бу урушнинг бошланишига Фарғона подшоси Хитой императори У-ди учун аргумоқларни бермаганлиги баҳона бўлган. Хитой истилочилари подшо қароргоҳи жойлашган Эрши шаҳрига етмасданоқ қўшинларининг анчасидан айрилган. Йўлда чарчаган, оч қўшин Ўзган шаҳридаги ҳужумда катта талафот кўрган. Ли Гуан-ли қолган кучлари билан Дуньхуанга қайтиб келган. У-ди дастлаб қайтиб келганларни ўлимга ҳукм қилмоқчи бўлган. Сўнгра фикридан қайтиб, зудлик билан қайтадан уруш тайёргарлигини кўра бошлаган. 60 минг кишилиқ катта қўшин 100 минг ҳўкиз, 30 минг от,

10 минг эшакка юкланган озиқ-овқат ва қурол-яроғ билан иккинчи марта йўлга чиққан. Узоқ ва машаққатли сафардан сўнг хитойликлар Эриши шаҳрини қамал қиладилар. Қамал 40 кундан ортиқ давом этган. Фарғоналиклар шаҳарни мардонавор ғимоя қилишган ва душманга катта талафот етказишган. Ниҳоят қалъа деворлари йиқитилиб, хитойликлар шаҳар ичкарасига кирганлар. Ўзаро туқнашувларда Даван ҳукмдори Мугуа ҳалок бўлган. Қолган саркарда ва аскарлар ички қўрғонга яшириниб, музокара бошлаганлар. Хитой қўшини Фарғонага Қанғ давлати қўшини ёрдамга келиб қолишидан хавотирланиб, фарғоналиклардан бир неча юз от (уларнинг оз қисмигина асл зотли) ва оч қолган Хитой қўшини учун ғалла, озиқ-овқат олиб ортга қайтган. Маҳаллий амалдорлардан Моцай деган шахсни Даванга ҳоким қилиб қўйишган. Аммо орадан кўп ўтмай аҳоли бош кўтариб, уни ўлдирган ва Мугуанинг биродарини унинг ўрнига қўйган.

Хитойликларнинг бу юриши ҳам 2 йил давом этиб, милoddан аввалги 101 йили тугаган. Бу урушда хитойликлар катта талафот кўрганлар, юришда қатнашган жангчиларнинг ундан биригина эсон-омон юртига қайтган.

Хитой қўшинининг Фарғонага юриши Хун-Хитой муносабатларини янада кескинлаштириб юборган. Чунки Хун давлати Фарғона билан иттифоқчи эди. Унинг қўшинлари баъзи ички ва ташқи сабабларга кўра ўз вақтида ёрдамга етиб кела олмаган. Кечроқ ҳаракат қилган хунлар Фарғонадан қайтаётган Хитой қўшинининг ортидан ҳужум қилиб, унга қисман талафот етказишган. Фарғона юришидан кейин бошланган Хун-Хитой уруши 10 йил давом этган.

УСУНЛАР ДАВЛАТИ

Усунлар (уйшунлар) Марказий ва Ўрта Осиёдаги кучманчи қабилалардан бири бўлган. Хитой манбаларига кура, улар милоддан аввалги III асрда юэчжилар билан бирга Дуньхуан (Дунгхуанг) билан Тангритоғнинг шарқи, Қоронғу тоғ (Кунлун)нинг шимолидаги Чилан тоғи яқинида яшаган. Усун хонлиги ҳудудига Иссиққулнинг шимоли, Балхаш кулининг жанубидаги ерлар кирган.

Милоддан аввалги 177 йили улар юэчжиларнинг тазйқи натижасида шарққа силжиб, хунлар орасига (ҳозирги Гансу ўлкасининг шимолий-шарқидаги Эрсин яйлови) бориб жойлашган. Жанглardan бирида усунлар ҳукмдори (кунбейи, хони) Нандубей (Нандуми) ўлдирилган. Милоддан аввалги 160 йили унинг ўғли Лие-Жиаобек (Роғуми) хунлар ёрдамида юэчжиларни мағлуб этиб, уларнинг ҳудудини эгаллаган ва ғарбга силжиган. Натижада, Еттисувда кучли давлат ташкил топган. Унинг маркази хитой манбаларида Или дарёсининг жанубидаги Чигу (Қирғизистондаги қадимий Қизил кўрғон шахри) деб қайд этилган.

Хитой сайёҳларидан бири ўз императорига шундай деб ёзган эди: "Катта Усун хунмосининг (хоқонининг) қароргоҳи Чанъандан 8900 ли узоқликдаги Чигу шахридадир. 120 минг ўтов, 630 минг одам, 188 минг 800 аскарлари бор... Ери текис ва ўтзор, оби ҳавоси жуда серёмгир ва совуқ. Тоғларида игнабаргли ўрмон кўп. Усунлар миришкорлик, боғбончилик билан шуғулланмай, эмин-эркинликда, сув ва ўтнинг сероблигига қараб, моллари билан кучиб юрадилар. Феъл-атворлари хунларникига ўхшаш. Мамлакатларида от жуда кўп. Бойларининг 4000 дан 5000 тагача оти бор... Усун энг қудратли эллардан ҳисобланади. Илгари хунларга қарам бўлган. Кейин кучайиб, бошқа ерларни ўзига бўйсундириб,

Милоддан аввалги I асрда Хунлар орасидаги ўзаро низолар тўғайли тобе эттирилган барча қабилалар улардан ажраб чиққан ва Хуханийи тангрикут Хитойга номига вассал бўлиб қолган (мил. ав. 51 йил). Милодий I аср бошида Хитойнинг заифлашуви Хунларга мустақилликни қайтариб олиш имконини берган.

Олимлар фикрича, хунлар баланд бўйли, оқ юзли кишилар бўлишган. Уйғур олими Турғун Олмос "Уйғурлар" номли китобида шундай мисолни келтиради: милоддан олдинги 121 йили Хун-Хитой урушида хунлар енгилади. Хитойнинг Хан сулоласи подшоси Вуди қароргоҳига хун шаҳзодаларидан бирини олиб келадилар. Унинг бўйини ўлчаганларида 2 метр 10 сантиметр чиқади. Олтой тоғларидаги хун қабрларидан топилган гавда суяклари ҳам бунни тасдиқлайди.

Тарихий манбаларда ёзилишича, хунларнинг урф-одатлари туркий халқларники билан бир хил бўлган. Улар терига хат ёзиб китоб қилишган. Хунларнинг урф-одатларига кўра, бир уруғ доирасида қиз олиш ва қиз бериш қатъиян ман этилган. Узатилган қиз келин қилган уруғнинг аъзоси ҳисобланиши билан бирга, у меросхўрлик ҳуқуқига ҳам эга бўлган. Шунинг учун мабодо келин бева қолса, у қайнота ва қайнона уруғи доирасидан чиқиб, бошқа уруққа келин бўла олмаган. Мерос бўлиб қолган мулкни уруғ доирасида сақлаб қолиш мақсадида бундай бевалар марҳум эрнинг ака-укаларига хотин бўлиши одатга кирган. Одатда, улар ўзаро ва ўзгалар билан бўлган келишувларни оғзаки битим қилишган ва берилган ваъдага хиёнат қилишмаган. Қасддан одам ўлдирганларга ўлим жазоси беришган, майда ўғирлик қилганларнинг қўлини кесишган, катта ўғирлик қилганларни ўлимга маҳкум этишган.

Хунлар тангричиликка эътиқод қилганлар. Тангрининг неъматли сифатида қуёш ва ойга сажда қилганлар. Хунлар қўшиқ айтиш ва ўйинга тушишни яхши кўришган. Чолғу асбоблари ичида най, сурнай, қўбуз, пипа (гитарага ўхшаган), чанг кабилар бўлган. Рассомчилик ва

хайкалтарошлик санъати ҳам хунларда яхши ривожланган. Нефрит, олтин, темир ва мисдан хайвонларнинг хайкаллари ҳамда турли идиш-товоқлар ясаш санъати кенг ривожланган. Эгар-жабдуқ ясаш ва уларга нақш бериш санъати юксак даражада бўлган. Пулатдан ясалган қилич ва ханжарлар Хитойга элтиб сотилган. Хунлар ҳаётида чорвачилик билан бирга деҳқончилик, хунармандчилик ва савдогарлик муҳим ўрин эгаллайди. Хунармандчилик соҳасида темирчилик, мисгарлик, заргарлик, кунчилик, кулолчилик, дурадгорлик, тўқимачилик, айниқса гилам тўқиш умумий ишлаб чиқаришнинг муҳим йуналишлари бўлган.

Қадимги солномаларда хунлар таркибида тукю (турк), теле (телес), уйғур, қипчоқ, қимақ, қарлуқ, ағач-эри, аз, ун-ўқ, табғач, ёвмут, тухси, қуён, геклан, уйсун (уйшун), сари (сарик), черик, чик, аргин, тардуш, буғу, айғир, алақчин (олчин), эдиз сингари қабила ва уруғлар борлиги қайд этилган. XIX асргача ўзбек халқи таркибида бу қабилалардан 15 таси, яъни турк, уйғур, қипчоқ, қимақ, қарлуқ, аз, тухси, қуён, уйшун, сарик, черик, чик, аргин, айғир, олчин номлари саналганлиги хунлар бизга бегона эмаслигидан далолат беради.

Хун империяси Осиёдаги энг қудратли давлат сифатида доимо Хитойга хавф солиб турган. Милoddан аввалги 200 йили хитойликлар 320 минг қўшин билан хунларга қарши ҳужум қилади. Аммо уларнинг 400 минг кишилиқ қўшини қуршовида қолиб, зўрға қочиб қутулади. Натижада, Хитой хирож тўлаб туришга мажбур бўлади. Ўзаро муносабатларни яхшилаш учун Хитой маликаларидан бири Тангриқутга турмушга берилади. Ҳар йили кимхоб, ипак матолар, шароб, гуруч ва бошқа маҳсулотлар юбориб турилади. Ўртадаги қудандачилиқ алоқалари вақти-вақти билан бузилиб турган. Бунга хирожнинг вақтида тўланмаганлиги ва бошқа воқеалар сабаб бўлган. Хунлар ўзаро келишув бузилганлиги учун Хитойнинг чегара ўлкаларига босқинлар уюштирганлар.

Хитойликлар хунларнинг ҳужумларидан қутулиш учун Буюк Хитой деворини қуришга киришганлар.

Ғарб билан Хитойни боғлаб турувчи барча савдо йўллари Хун хоқонлиги назоратида бўлган. Хитой ҳукмдорлари Хун хоқонлиги билан қуда-андачилик қилиш ва уларга улпон тариқасида совға-саломлар юбориб туриш эвазига ўзларини ҳимоя қилишга мажбур бўлишган. Хитойлик солномачи Си Мачян ўзининг "Тарихий хотиралар" китобига киритган "Фарғона тазкираси"да шундай деб ёзган эди: "Усуннинг (Уйшун) ғарбидан Аршаккача (Парфия) бўлган давлатлар хунларга яқин эди. Бундан ташқари, юэчжилар (тохарлар) хунлардан таъзирини еб, ҳалигача юраги ўрнига гушмаган эди. Қўлларида (Хун) тангрикутининг бир парча хати бор хун элчиларига ҳамма давлатлар озиқ-овқат етказиб берарди. Ҳеч қачон ҳурматсизлик қилмасди. Лекин Хан (Хитой) элчилари пул сарфламаса, мол-бойликларини чиқармаса, оч қолар эди. Улов сотиб олмаса, яёв юрарди".

Мазкур сўзлар хунларнинг Турон ҳудудида катта нуфузга эга бўлганлигини тасдиқлайди. Хун ҳукмдори Ботур тангрикут Хитой хоқонига хат ёзиб, Ғарбда круронликлар, усунлар, ўгузлар ва бошқа 26 (баъзи манбаларда 36) давлатни ўзига бўйсундирганлигини маълум қилади. Орадан 30—40 йил ўтгач, Хитой сайёҳи Чжан Цзян ўз хабарномасида Турон ҳудудидаги кўп мамлакатлар мустақил сиёсат олиб борса ҳам хунларнинг назорати остида эканлигини ёзади. Хунлар тобе мамлакатларда давлатни идора қилиш усулини сақлаб қолганлар. Шу туфайли тадқиқотчилар Хун хоқонлигини конфедерация тузуми деб баҳолайдилар.

Хитойда Хан сулоласи вакили У-ди тахтга чиққанидан кейин вазият ўзгарган. У милоддан аввалги 127—119 йиллари хунларга қарши юриш қилиб, уларга жиддий талафот етказган. Хун ҳукмдорларининг тез-тез алмашинуви ҳам кучларни бирлаштиришга тўсқинлик қилган.

Милоддан аввалги 104—101 йиллари У-ди фармойиши билан хунлар билан яқин муносабатда бўлган Фарғона (Даван) давлати устига икки марта ҳарбий юриш қилинади.

Бу эса Хун-Хитой муносабатларини яна кескинлаштириб юборади. Туқнашувларда кўпинча хунларнинг қули баланд келган. У-дининг милoddан аввалги 97 ва 90-йилларда хунларга қарши юборган катта қўшинлари тамомила тор-мор этилади, лашкарбоши Ли Гуангли ҳалок бўлади.

Аммо милoddан аввалги 73—48 йилларда 5 та хун ёбғуси (ҳокими) ўртасида бошланган уруш хунларни заифлаштирган. Ички тож-тахт курашлари ва Хитойнинг доимий тазйиқи натижасида эрамизнинг 48 йили Хун империяси иккига бўлиниб кетади. Шимолий (Ғарбий) ва Жанубий (Шарқий) Хун империялари вужудга келади.

Тангриқут (исми номаълум) (мил.ав. 270—240).

Туман Тангриқут (240—210).

Ботур Тангриқут (Модэ, Ўғузхон) (210—174).

Кукхон (174—161).

Кунхон (161—126).

Элчиши (126—114).

Ўви (114—105).

Ўйшилар (105—102).

Кулиғу (102—101).

Қутиғу (101—96).

Ғулиқу (96—85).

Ғуёнди (85—68).

Шулуй Қанқуй (68—60).

Уёнқути (60—58).

Қуғушар (58—31).

Қутиюш (31—20).

Шужунути (20—12).

Қиёнути (12—8).

Ужилунути (8—1, милодий — 13).

Улунути (13—18).

Ғудуарши Давганути (милодий 18—46).

Удатғу (46—48).

ШИМОЛИЙ (ҒАРБИЙ) ҲУН ДАВЛАТИ

Шимолий (ғарбий) Ҳун давлати Осиё Ҳун империясининг парчаланиши туфайли 48–156 йилларда Ўрхун дарёси бўйлари, Талас водийси ва Ғарбий Туркистон ҳудудида вужудга келган.

Хитойларнинг Шарқий Хань давлати Жанубий хунлар билан ярашув битими тузиб, Шимолий хунларга қарши курашни давом эттирган. Шимолий Ҳунлар 87–93 йилларда хитойлар, сяньбилар ва динлинлар иттифоқидан мағлубиятга учраган. Тарим воҳасидаги асосий шаҳарлар хунлардан тортиб олинган. Ҳунлар Қанғ давлати ҳудудига чекиниб, 2 асрга яқин мазкур давлат ерларида яшаганлар, уларнинг бир қисми Мўғулистон чўлларида кўчманчилик қилиб юрган. Шимолий хунларнинг яна бир қисми Еттисув ва Тарбағатайда Юебань (Яйпан) номи билан янги давлат ташкил қилган. V асрнинг бошида вужудга келган бу давлат Или водийси ва унинг жанубидаги ерларни ўз назорати остига олган эди. Аммо V аср охирида ушбу давлат теле қабилалари томонидан тугатилди.

Бу давлат ҳукмдорлари сулоласидан қуйидагиларнинг номи маълум.

Пану (48–83).

Санмулу Утзи (83–84).

Улуғ (84–89).

Шимолий Тангрикут (89–91).

Элтекин (91–93).

Пангу (93–118).

ЖАНУБИЙ (ШАРҚИЙ) ҲУН ДАВЛАТИ

Жанубий (шарқий) Ҳун давлати 48—216 йилларда шимоли гарбий Хитой, Орол денгизи бўйлари, Амударё ҳавзаси, Сибирь, Тангритоғ минтақаси ва Тибет пасттекислигини ўз ичига олган. Аҳолиси Кўк тангрига эътиқод қилган. Ёзувда Ўрхун алифбосидан фойдаланишган.

Жанубий ҳунлар хитойликлар билан келишиб, ўзаро муросада яшашга интиланлар. Хитойларнинг Шарқий Хань давлати имкониятдан фойдаланиб, Шимолий ҳунларга қарши курашни кучайтирган.

Бай (Хуханийи) (48—56).

Чупунути (56—57).

Илға Улути (57—59).

Шитунгси Суйгути (59—63).

Қучи Қаланди (63—...).

Фуши Шису Қути (63—85).

Элту Улути (85—88).

Шулан Шису Қути (88—93).

Арқу (93—94).

Тинду Шису Қути (94—98).

Ванчи Шису Қути (98—124).

Ужқу Шису Қути (124—128).

Қутину Шису Қути (128—140).

140—143 йилларда тангриқут тайинланмаган.

Гуронну Шису Қути (143—147).

Иллин Шису Қути (147—172).

Утину Шису Қути (172—178).

Фузин (178—179).

Қанқуй (179—188).

Қизи Шису Қути (188—195).

Ғучуқон (195—216).

ҒАРБИЙ ЕВРОПА ҲУН САЛТАНАТИ

Шимолий хунларнинг бир қисми хитойлар тазйиқидан Ғарбга томон кўчиб, милодий 155—158 йиллари Волга ва қуйи Дон соҳилларига ўрнашган. Уларнинг кейинги 200 йиллик тарихи ҳақида маълумотлар кам. Бу даврда улар маҳаллий халқлар билан аралашиб, Европада "гунн"лар номи билан танилган.

360 йилда хун-алан уруши бошланади ва 370 йили хунларнинг ғалабаси билан якунланади. Уралдан Карпат тоғларига қадар ҳудудда ҳукмрон бўлиб олган хунлар аста-секин Ғарбга томон силжий бошлайдилар. Ўз йулбошчилари Баламир бошчилигида Карпат тоғидан ошиб, Венгер пасттекислигини Дунай дарёсининг ўнг қирғоғига қадар эгалладилар.

430 йилда хунлар Рейн дарёсига етиб бордилар ва Рим билан дипломатик муносабатлар ўрнатдилар. Натижада, Шарқий Русь, Руминия, Болқон давлатлари, Мажаристон, Австрия, Чехия, Словакия, шарқий ва ўрта Олмония ҳудудида янги империя вужудга келди.

434 йили қобилиятли саркарда Аттила ҳокимиятни ўз қўлига олди. Бизнинг тахминимизча, унинг номи "Атли" деган сўздан олинган (Хоразмшоҳ Отсизни эсланг). От хунлар ҳаётида қандай катта аҳамиятга эга бўлганлиги маълум. Шу сабабли унинг номи ҳам "от" сўзи билан боғлиқ бўлса керак. Волга дарёсининг олдинги номи — Итил ҳам унинг исмидан олинган, деган тахминлар бор.

Аттиланинг қароргоҳи ҳозирги Венгрия ҳудудида жойлашган эди. Империя чегаралари унинг даврида шарқда Кавказ тоғларига қадар, ғарбда Рейн дарёсигача, шимолда Дания ороллари ва жанубда Дунайнинг ўнг қирғоғигача

чўзилган эди. Аммо Аттила ўша пайтда энг кучли бўлган Рим империяси ва вестготлар устидан ғалаба қилишни режалаштирганди. 451 йили Галлияга бостириб кирган хунлар римликлар, вестготлар ва франкларнинг қаттиқ қаршилигига учраб, ортга қайтдилар.

453 йили Атилланинг сирли улими ворислар ўртасида ҳокимият учун курашни кучайтириб юборди. Забт этилган ҳудудлардаги халқлар бош кутардилар. 455 йили Паннонияда бўлган жангда енгилган хунлар яна Қора денгиз бўйларига қайтишга мажбур бўлдилар. 469 йили уларнинг Болқон ярим оролига ёриб киришга уриниши ҳам натижасиз тугади. Аста-секин хунлар тарих саҳнасидан тушиб, Европа ва Осиёдаги бир қатор халқлар таркибига сингиб кетдилар.

Хун империяси таркибидаги туркий қабилалар Кўк тангрига эътиқод қилган. Сузлашув ва ёзувда турк, гот, лотин ва юнон тилларидан фойдаланилган.

Баламир (374–400).

Уллиз (400–410).

Қоратун (410–415).

Бунчук (415–422).

Руйа (422–434).

Ойбарс, Уктар (434).

Аттила (434–453).

Тилик (453–454).

Дангизбағ (454–469).

САЛАВКИЙЛАР ДАВЛАТИ

(мил.авв. 312–64 й.й.)

Македонияли Александр милоддан олдинги 330–327 йилларда Ўрта Осиё ҳудудини забт этгач, милоддан аввалги 323 йили Бобилда вафот этади. У тузган салтанат таназзулга учрайди. Маҳаллий ҳокимлар ва лашкарбошилар ҳокимият учун кураш бошлайдилар. Милоддан аввалги 312 йили истеъдодли лашкарбоши Салавк I Никатор ("Фолиб") Бобилни забт этиб, Салавкийлар империясига асос солди. Империя пойтахти – Дажла дарёси бўйидаги Салавкия (300 йилгача), 300 йилдан кейин Оронт дарёси бўйидаги Антиохия шаҳри бўлган. Давлатнинг номи ҳукмронлик қилган сулола номидан олинган. Баъзан, асосий ҳудуднинг номи билан Сурия подшолиги деб ҳам юритилган.

Милоддан аввалги 305 йили ўзини подшо деб эълон қилган Салавк 306 йилда Бақтрия, Марғиёна, Сугдиёна ва Парфияни бўйсундирди. Милоддан аввалги 301 йили Месопотамия ва Сурия, 281 йили Кичик Осиё ҳам Салавкийлар давлатига қўшиб олинади.

Мазкур давлат ҳудудидан ўтган савдо йўллари ички ва ташқи савдонинг кучайиши ва ҳунармандчиликнинг ривожланишига сабаб бўлди. Салавк I милоддан аввалги 293 йили ўғли Антиох I ни Ўрта Осиё ерларига ҳоким этиб тайинлайди. Ўрта Осиёнинг бир қанча сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий воқеалари Салавк I, айниқса Антиох I ҳукмронлиги билан боғлиқ. Бу даврда Бақтрия ҳаётида дастлабки тангалар – олтин, кумуш, мис драхма ва тетрадрахмалар зарб қилина бошланди. Салавкийлар даврига оид тангалар Термиз, Тахти Сангин, Денов, Кампиртепа, Афросиёбдан топилган.

Салавкийлар давлати марказидан узоқда бўлишига қарамай, Ўрта Осиё ушбу давлатнинг энг муҳим қисми бўлиб, ҳарбий-стратегик ва иқтисодий аҳамиятга эга эди. Ўрта Осиё бўйлаб ўтган савдо йўллари бўйида шаҳарлар ва қишлоқлар қурдирилгани бежиз эмас. Маъмурий бошқарув жиҳатидан давлат сатрапияларга (20—30 тадан 72 тагача сатрапия бўлганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд) ва нисбатан кичик ҳудудий бирлашмалар — эпархия, гипархия, тонархияларга бўлинган. Юнон ҳокимлари ва улар атрофида тўпланган юнон зодагонлар билан бирга маҳаллий зодагонлар ҳам ҳокимлик қилар эдилар. Салавкийлар ҳокимияти Ўрта Осиёдаги ҳарбий манзилгоҳларда жойлашган ҳарбий кучларга таянар эди.

Милоддан аввалги III асрнинг ўрталарига келиб Салавкийлар давлатида ҳокимият учун ўзаро курашлар авж олиб кетади. Бу эса Ўрта Осиёда салавкийлар ҳокимиятининг барҳам топишига олиб келди ва милоддан аввалги 250 йилда Салавкийлар давлатидан дастлаб Парфия, кейин эса Юнон-Бақтрия подшолиги ажралиб чиқди. Милиоддан аввалги 163 йилдан 64 йилгача 19 подшо алмашди. Бутун давлат инқирозга юз тутиб, милоддан аввалги 64 йили фақат ҳозирги Сурия ҳудудидан иборат бўлиб қолди ва ўша йили Рим провинциясига айлантирилди.

Ўрта Осиёнинг Салавкийлар давлати таркибига кирган даври юнон-македон юришлари пайтида вайрон бўлган ишлаб чиқарувчи кучларнинг тикланиши ҳамда бақтрияликлар, сугдийлар, парфияликларнинг босқинчиларга қарши бирлашув даври бўлиб қолди.

САЛАВКИЙЛАР сулоласи

Салавк I Никатор (мил.авв. 312–280).
Антиох I Сотир (280–261).
Антиох II Теос (261–246).
Салавк II Каллиник (246–226).
Салавк III Сотир (226–223).
Антиох III Буюк (223–187).
Салавк IV Филопатор (187–175).
Антиох IV Эпифан (175–164).
Антиох V Эвпатор (164–162).
Деметрий I Сотир (162–150).
Александр Балас (152–145).
Деметрий II Никатор (145–139, 130–125).
Антиох VI Дионис Эпифан (145–142).
Диодот Трифон (142–138).
Антиох VII Эвергет (138–129).
Александр Забина (128–123).

*Милoddан аввалги 280–260 йилларда салавкийлар
ҳукмдори Антиох зарб эттирган драхма тангаси.*

ПАРФИЯ (ПАРФИЁНА)

(мил.авв. 250 — милодий 254 йиллар)

Парфия подшолиги Каспий денгизининг жануби ва жануби-шарқий томонида вужудга келган давлат (пойтахти Ниса шаҳри, ҳозирги Ашхобод яқинида). Милоддан аввалги I аср урталарида Месопотамиядан Ҳиндистонгача бўлган ҳудудни ўзига бўйсундирган. Милоддан аввалги тахминан 247 йилда сакларнинг кучманчи парнлар (дахлар) қабиласи Аршак (аршакийлар сулоласи асосчиси) бошчилигида Салавкийлар давлатидан ажраб чиққан Парфиёна — Парфия сатрапиясига бостириб кирган ва унинг ҳудудини, сўнгра қўшни Гиркания вилоятини ишғол этган. Салавк II ўз ҳокимиятини қайта тиклаш мақсадида олиб борган бир неча муваффақиятсиз уринишлардан (мил.авв. 230—227 й.й.) сўнг Парфияда аршакийлар ҳукмронлигини тан олишга мажбур бўлган.

Юнон тарихчиси Помпей Трог шундай деб ёзади: "Ҳозирги кунда бутун Шарқни эгаллаган парпилар бир замонлари скифларнинг қувғинди қилинган бир парчаси бўлганлар. Айтишларича, номлари ҳам скиф тилида қувғинди деган маънони билдирар экан. Оссурия, Бобил, Мидия даврида номи энг кам танилган эл бўлганлар. Шарқда ҳокимият форсларнинг қўлига ўтганда, ном-нишонсиз бир оломондек голибнинг ўлжасига айланганлар. Кейин худди шу аҳволда македонлар қўли остига кирганлар. Бундай элнинг фақат ўз жасоратига суяниб, шундай иқболи барқ урганлиги, ўзини қўл қилган кўп халқларни ҳозирда ўзининг қўлига айлантирганлиги одамларни лол қолдиради."

209 йили Парфияни Салавкийлар подшоҳи Антиох III босиб олди. Бироқ Салавкийлар давлатининг заифлашганидан фойдаланиб, Парфия тезда ўз

мустақиллигини тиклади. Парнлар маҳаллий парфияликлар билан аралашиб, уларнинг маданияти, тили ва маҳаллий диний эътиқодларини қабул қилишди.

Парфияда ягона давлат дини бўлмаган. Шарқий вилоятларда зардуштийлик, Марғиёнада буддавийлик, Ғарбда юнон ва қадимий Бобил асотирилари ҳукмрон бўлган. Подшоликнинг сўнгги йилларида масиҳийлик ёйила бошлаган.

Милоддан аввалги тахминан 170–138 йилларда Парфия подшоҳи Митридат I салавкийларнинг шарқий саграпиялари ва Юнон-Бақтрия подшолигининг бир қисмини

Парфия (Парфиёна) давлатининг ҳудуди.
(мил.авв. 250 – милодий 254 йиллар).

(мил.авв. тахм. 136 й.) босиб олди. Парфиянинг кучайиб бориши атрофдаги давлатларни ваҳимага солиб қўйди. Милоддан аввалги 139 йилда Деметрий Никатор бактрияликлар билан иттифоқда Парфияга юриш қилди. Аммо жангда енгилиб, асир тушди. 129 йили унинг укаси Антиох VII уюштирган ҳужум ҳам натижа бермади. Салавкийларнинг Урта Осиё ва Месопотамиядаги ҳукмронлиги тугатилди. Парфия подшоҳлари уларнинг сўнгги қароргоҳи – Сурияга ҳам тез-тез ҳужум қилиб турдилар.

Милоддан аввалги I аср бошида Парфиянинг қудрати янада ортиб, Рим империясининг хавfli рақибига айланди. Милоддан аввалги 92 йили ўзаро келишувга асосан Рим империяси билан Парфия чегараси Евфрат дарёси деб белгиланди. М.ав. 53 йили Парфия Рим билан тўқнашиб, Карри жангида Красс қўмондонлиги остидаги Рим қушинини буткул тор-мор этди. Милоддан аввалги 40-йилда Парфия Кичик Осиёнинг деярли бутун ҳудудини, Сурия ва Фаластинни забт этди. Бу Римнинг Шарқдаги ҳукмронлигига таҳдид солмоқда эди. Милоддан аввалги 39–37-йилларда римликлар бу вилоятлар устидан ўз ҳукмронликларини тиклашди. Аммо Антонийнинг милоддан олдинги 36-йили Мидиядаги мағлубияти римликларнинг зафарли юришини тўхтатиб қўйди.

Парфияда вилоятлар подшоҳликлар деб, Аршакийлар шаҳаншоҳ, яъни шоҳлар шоҳи деб аталган. Рим тарихчиси Плиний шундай деб ёзган эди: "Бари Парпия подшоҳликлари ўн саккизтадир. Жанубдаги чегараси Қизил денгиз, шимолдагиси Гиркан (Каспий) денгизидир. Подшоҳликлар ўн биттаси Армания ва Каспий денгизи ҳудудларидан бошланиб, скифларгача етиб боради. Парпиларга скифларгина бас кела олади. Қолган еттитаси қуйи подшоҳликлар деб аталади. Шарқда Парпия арийлар билан жанубда Кармания ва арианлар билан ғарбда пратит

мидияликлари билан шимолда гирканлар билан чегарадон бўлиб, гир атрофи чулу саҳролар билан ўралган..."

Амударёдан Евфратгача бўлган улкан ҳудудни эгаллаган Парфияда "Шоҳ йўли" барпо этилган эди. Ана шу "Шоҳ йўли" заминида кейинчалик "Буюк ипак йўли" вужудга келган. Текисланган ва яхши қўриқланган йўлнинг белгиланган масофаларида "Статмос"лар — ҳарбий гарнизонлар жойлашган қўрғонлар бор эди. Статмослар карвонсаройларни ва йўлнинг хавфсизлигини таъминлашда муҳим аҳамиятга эга бўлган. Шу сабабли Шарқдан Ғарбга ва Ғарбдан Шарққа тўхтовсиз карвонлар қатнаб турган. Бу йўлда Марв (Марғиёна) шаҳри алоҳида ўрин тутган. Қадимги даврда қалъаси 235 гектар ҳудудни эгаллаган Марв "Шоҳижаҳон" деб улуғлангани бежиз эмас. "Шоҳ йўли" Марвдан Мурғоб дарёси бўйлаб Ҳиндистонга, Омул (ҳозирги Чоржуй) орқали Суғд ва ундан Хитойгача борган.

Милодий I аср бошларида Парфия ички низолар ва кўчманчи аланларнинг ҳужумлари натижасида таназзулга учрай бошлади. Бундан фойдаланган римликлар Парфиянинг ғарбий вилоятларини қаттиқ талон-тороқ қилдилар. Парфияликлар вақти-вақти билан римликлар устидан ғалаба қозониб турган бўлсалар-да, давлатни сиёсий тушкунликдан қутқариб қололмадилар. Марғиёна, Сакистон, Гиркания, Элимаида, Форс, Харакена вилоятлари ва Хатра шаҳри амалда мустақил эдилар. Ташқи ва ички низолар мамлакатни ҳолдан тойдирди. 224 йили вассал Форс (Персида) вилояти ҳокими Ардашир ҳал қилувчи жангда Артабон V ни Ормуздагон текислигида мағлуб этиб, Парфия давлатини тугатди ва ўзи асос солган Сосонийлар давлатига қўшиб юборди.

Қуйида Аршакийлар сулоласи вакилларидан баъзиларининг номлари келтирилмоқда. Римда ҳукмдорлар Цезар Август дейилганидек, уларда барча подшоҳлар Аршак деб номланган.

Аршак (мил.авв. 247 й.).
 Тиридат I (Аршак II).
 Приаспатий (Аршак III).
 Фраат (Аршак IV).
 Митридат (Аршак V).
 Митридат I (Аршак VI) (мил.авв. 170–138).
 Фраат II (Аршак VII) (138–128).
 Артабан II (Аршак VIII) (128–124).
 Митридат II (Аршак IX) (124–88).
 Синатрук (77–70).
 Фраат III (70–58).
 Ород II (58–38).
 Фраат IV (38–3).
 Фраат V (3-миллодий 3).
 Артабан III (12–33).
 Готарз II (43–50).
 Вологез I (52–80).
 Артабон V (...–224).

*Митридат II драхмаси.
 Милоддан аввалги 123–88 й.й.*

*Фраат IV драхмаси. Милоддан
 аввалги 40–30 й.й.*

*Фраат V драхмаси. Милоддан
 аввалги III аср.*

ЮНОН-БАКТРИЯ ПОДШОЛИГИ

(мил.авв. 256–248 йиллар ораси –
мил.авв. 140–135 йиллар)

Салавкийларнинг Бақтриядаги сатрапи Диодот ушбу давлат асосчиси ҳисобланади. Милоддан аввалги 250 йилда у ўзини Бақтриянинг мустақил ҳукмдори деб эълон қилади. Давлат таркибига ҳозирги Ўзбекистон ва Тожикистоннинг жануби ва Афғонистон ҳудуди кирган. Юнон-Бақтрия подшолиги кучайган пайтларда унга Покистон, Шимолий Ҳиндистон ҳамда Суғдиёна ҳам бўйсунган. Пойтахти Бақтра (ўрта асрлардаги Балх) шаҳри бўлиб, унинг харобалари Шимолий Афғонистонда, Мозори Шариф шаҳри яқинида жойлашган.

Юнон-Бақтрия давлатининг милоддан аввалги
III–II асрлардаги ҳудуди.

Давлат бир қанча сатрапликлар (вилоятлар)га бўлиниб бошқарилган. Ёзма манбалар ва археологик тадқиқотлар натижалари иқтисодий ҳаёт, бадий ҳунармандчилик, ҳайкалтарошлик, маданият, шаҳарсозлик юнон анъаналари асосида юксак ривожланганидан дарак беради. Юнон-Бақтрия даврига мансуб энг машҳур ёдгорлик Шимолий Афғонистондаги Ойхонум ва Жанубий Тожикистондаги Тахти Сангин ёдгорликлари ҳисобланади. Амударёнинг унғ қирғоғида, Вахш ва Панж дарёлари қуйилишида жойлашган Тахти Сангиндаги ибодатхона тузилиши ва топилмалари эллинизм дунёсига хос диний эътиқодлар кенг тарқалганлигини кўрсатиб турибди.

Юнон-Бақтрия подшолиги Ҳиндистон ва Ўрта Осиё ҳудудларини ўзаро боғловчи ҳамда Хитойдан Бадахшон орқали Форс кўрфазига олиб чиқувчи савдо йулларини назорат қилиб, халқаро иқтисодий-савдо алоқаларида фаол иштирок этган. Археологик тадқиқотлар натижасида топилган куплаб тангалар товар-пул муносабатлари ривожланганлигини кўрсатади. Тангалар юнон стандартлари асосида кумуш ва жездан қуйилган. Тангаларда (тетрадрахма, драхма, оболь ва бошқ.) ҳукмдорлар қиёфаси юксак дид ва аниқлик билан тасвирланган.

Милоддан аввалги III асрнинг охири II асрнинг биринчи ярми давлатнинг энг ривожланган даври ҳисобланади. Милоддан аввалги II аср ўрталаридан бошлаб ички низолар кучайиб, инқироз даври бошланди. Мамлакат алоҳида вилоятларга бўлиниб, маҳаллий ҳокимлар (Антимах, Менандр, Апполодот ва бошқ.) ўз номидан тангалар зарб қилишган.

Юнон-Бақтрия подшолиги милоддан аввалги 140–135 йилларда Ўрта Осиё халқларининг озодлик ҳаракати ва кўчманчи сак (оқ хунлар), юэчжи (тохар) қабилаларининг ҳужуми натижасида бутунлай тугатилди. Шу билан

юнонларнинг ҳукмронлиги барҳам топди. Кейинчалик унинг ўрнида Кушон подшолиги вужудга келди.

Диодот I (мил.авв. 256–248).

Диодот II (248–235).

Евтидем I (235–200).

Деметрий I (200–185).

Панталеон (185–175).

Деметрий II (180–165).

Агафокл (180–165).

Евкратит I (171–155).

Гелиокл I (155–140).

Евкратит II (140–...).

Милоддан аввалги II аср бошларида Юнон-Бақтрия давлатининг ҳукмдори Деметрий зарб эттирган драхма тангалари.

КУШОН ПОДШОЛИГИ

Милоддан аввалги учинчи асрда оқ хунлар ҳозирги Хитойнинг Гансу вилояти ҳудудида яшаган. Яна бир турк қибиласи — усунлар билан ораларида низо чиқиб, жангда уларни енгадилар. Аммо усунлар тарафини олган Осиё Хун империяси билан урушишга мажбур бўладилар. Натижада, оқ хунлар енгилиб, Фарб томонга қараб кўчадилар. Улар дастлаб Кошғар водийсига, сунгра Бақтрияга кучиб келишади. Сурхондарё ва Қашқадарё воҳаларига жойлашиб, Юнон-македон давлати ҳукмронлигига барҳам беришади. Милоддан аввалги II асрда Улуғ Кушон давлатини тузишади. Сулолага Кунхон асос солган. 120 минг оиладан иборат, ҳар бир оила бир аскар беришга қодир булган бу давлат асосини турк ва мўғул қабилалари ташкил этган.

"Кушон" атамаси ё сулола ёки қабиллага тегишли бўлиб, у илк бор мил.авв. I аср охири — милодий I аср бошида ҳукмронлик қилган подшоҳ Герай — Санаб зарб қилдирган тангаларда қўлланган. Кушонларнинг дастлабки мулклари ҳудудига Шимолий Бақтрия (Тожикистон ҳамда Ўзбекистоннинг жануби, Туркменистоннинг жануби-шарқидаги ерлар) кирган. Дастлаб жабғу, кейинчалик подшо унвони билан давлатни идора қилган Кадфиз I Кушон подшолигига асос солган бўлиб, унинг даврида кушонлар ҳозирги Афғонистон билан Покистоннинг кўпчилиги қисмини босиб олган. Кадфиз I нинг вориси Вима Кадфиз ҳукмронлиги даврида Ҳиндистоннинг аксарият қисми Кушон подшолигига қўшиб олинган. Кушон подшолигининг энг раванқ топган даври Канишка ҳукмронлик қилган вақтга тўғри келади. Ўрта Осиёда Кушон мулкларининг шимолий чегараси Ҳисор тизмаси бўйлаб, у

ерлардаги тоғ дараларида ғоятда мустаҳкам чегара деворлари қурилган.

*Милoddan аввалги II асрда вужудга келган
Кушон давлатининг ҳудуди.*

Сурхондарё воҳасининг Шеробод тумани ҳудудида қоялар тизими бор. Кушонлар даврида бу қоялар устига хом гиштан кенглиги 6,5 метр, узунлиги 2 километрга яқин девор тикланган. Деворнинг жанубий қисмида эса кучли қалъа барпо этилган. Бу девор Кушон подшолигини Қанг (Кангюй) давлатидан ажратиб турувчи чегара бўлган.

Кушон подшолиги даврида урушларнинг тез-тез бўлиб туриши натижасида мамлакатда ҳарбий асир-қуллар миқдори ошиб борган. Хитой ва Парфия билан кураш олиб бораётган Кушон подшолиги Яқин Шарқда ҳукмрон бўлиш учун Парфия билан урушаётган Римнинг иттифоқчиси эди. Савдо манфаатлари бу давлатларни ўзаро яқинлаштирган. "Буюк ипак йўли" бўйлаб халқаро савдонинг ривожланиши учун қулай шароит яратилган. Шарқ томонда Шарқий Туркистоннинг қушиб олинган шаҳарлари орқали Хитой билан, жанубда кушонларга тобе Шимолий Ҳиндистон билан, ғарбда денгиз йўли билан, Миср орқали ёки қуруқликдаги йўл билан Эрон орқали Урта денгиз ҳавзасидаги Рим империяси шаҳарлари билан шимолда Хоразм ва Уралбўйи орқали Шарқий Европа билан савдо қилинган. Ёзма манбаларда эрамизнинг 99 йили Римга Кушон элчилари келганлиги қайд этилган.

Жанубий Ўзбекистонда кушонлар даврига оид юздан ошиқ шаҳар ва қишлоқ харобалари аниқланган. Кушон подшолиги сиёсий ҳокимият руҳонийлар қўлида бўлган давлат бўлиб, унда подшо дунёвий раҳбар бўлиш билан бирга Бош қоҳин ҳам эди. Давлат сатрапликларга бўлинган бўлиб, уларнинг сатраплари айрим эркинликларга эга эди. Кушон подшолари мамлакатда кенг кўламда динлараро муросасозлик сиёсатини юргизган: аҳоли, асосан буддизмнинг маҳаяна мазҳабига эътиқод қилган, шунингдек мамлакатда Кўк тангри, зардуштийлик, ҳиндуизм каби кўплаб бошқа динлар ҳам бўлган.

Ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдо кенг тараққий этган. Пул тизимида купроқ олтин ва мис тангалар қўлланилган. Деҳқончилик, хусусан суғорма деҳқончилик ривожланган, қишлоқ ҳужалиги экинларининг қўпчилик тури экилган.

Кушон подшолиги Рим, Парфия ва Хитой билан ҳар жиҳатдан беллаша олган. Қадимги Шарқдаги энг қудратли салтанатлардан бири бўлиб, II аср мобайнида осийликларнинг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳаётига катта таъсир утказган. Бир салтанат таркибида бир неча мамлакатлар, халқ ва элатларнинг бирлашуви турли маданиятлар (қадимги Бақтрия, юнон, сак ва ҳинд маданиятлари) синтезини вужудга келтирди. Археологлар Кушон маданиятига оид Баграм, Балх, Беган, Сурх-Кутал (Афғонистон), Косамби (Ҳиндистон), Сирсух, Таксила (Покистон), Айритом, Далварзинтепа, Зартепа, Кухна Вос, Термиз, Хайрободтепа, Холчаён (Ўзбекистон), Кайқубодшоҳ, Кухнақалъа, Шаҳринав, Мунчоқтепа (Тожикистон)да қазииш ишлари олиб борди.

Археологик топилма ва кўҳна ёзма манбалар асосида кушонлар маданиятига доир қўйидаги муҳим илмий маълумотлар аниқланди: буржли мустаҳкам мудофаа деворига эга бўлган шаҳар қўрилиши тараққий этган, бир неча ўнлаб шундай шаҳарлар, қўплаб йирик суғориш иншоотлари қўрилган. Шаҳарлар ичида арklar мавжуд бўлиб, уларнинг атрофини турли бинолар мажмуаси қўрашаб турган. Кушон подшогининг шимолий-ғарбий ҳудудларидаги бинолар қўрилишида купроқ хом гишт ва пахсадан, жануби-шарқида эса тошдан фойдаланилган. Шаҳарлар, одатда дарё бўйларида, стратегик жиҳатдан қўлай жойларда бунёд этилган. Улар подшо саройи, бой-зодагонлар ва ҳунармандлар маҳалласи, кўча ва майдонлар, ҳовузлар,

турли динларга мансуб иншоотлар ҳамда боғлардан иборат бўлган. Уйлар куп хонали, ҳашаматли бўлиб, баъзилари икки қаватли қилиб қурилган. Ҳовли саҳни, хоналар поли, зиналар ва биноларда турли ҳажмдаги пишиқ гиштлар қулланилган. Айвон ёғоч устунлари остига оҳактошдан йўнилан чиройли тагкурсилар ўрнатилган. Томдан тушадиган сувлар учун махсус сопол тарновлар ишлатилган. Бино ва хоналар ҳайкалтарошлик, тасвирий санъат асарлари билан безатилган. Ҳайкал ва расмларда, асосан подшолар, подшо хонадони аъзолари, бой-зодагонлар, созанда ва масхарабозлар тасвирланган (масалан, Холчаёнда).

Будда динига мансуб иншоотларда эса Будда ва унинг сафдошлари, издошлари, коҳинлар ва хизматкорлар ифодаланган (масалан, Айритом, Далварзинтепа, Қоратепа, Фаёзтепада). Ҳайкаллар, асосан оҳактош, лой ва ганчдан тайёрланган, улар орасида сиртига тилла суви юригилганлари ҳам бор. Деворий суратларда эса диний ва базм маросимлари, табиат манзаралари, суворийлар тасвирланган. Кулолчилик тараққий этган, топилган сопол идишлар хилма-хиллиги ва ўзининг нозик, жарангдорлиги билан алоҳида ажралиб туради. Зеб-зийнат буюмлари, меҳнат ва жанг қуроллари ясаш, мато туқиш тараққий этган.

Бу даврда кўплаб будда ибодатхоналари қурилган. Милодий VII асрда Хитой сайёҳи ва файласуфи Сюань-Цзян Тармита (Термиз)да унга яқин буддавий ибодатхона ва мингга яқин монахлар яшадини ёзиб қолдирган. Канишка I буддизм тарихида биринчи бўлиб диний йиғинлар чақириб туришни жорий этган. Дастлабки йиғинда буддизмнинг мазкур янги мазҳаби — маҳаяна расмийлаштирилган. Бу эса буддизмнинг Осиё мамлакатларида кенг тарқалишига, унинг жаҳон динларидан

бирига айланишига сабаб булган. Олимлар фикрича, буддизм Хитой, Корея ва Японияга айнан шу ердан тарқалган.

Бу даврда оромий ёзуви асосида суғд ва хоразмий ёзувлари вужудга келиб, тараққий этди. Ҳинд алифбосига асосланган кхароштҳи ёзуви намунаси илк бор Термиздан, тери ва тахтага битилган хоразмий ёзуви намунаси эса Тупроққалъадан топилди. Кушон подшолиги ерларидан утган Буюк ипак йули ташқи савдонинг ривожланишига ижобий таъсир курсатганлиги аниқланди. Кушон подшолари зарб қилган олтин, кумуш ва мис тангалар Эфиопия, Скандинавия, Италия ва бошқа кўпгина мамлакатларда топилди. Бу эса Кушон подшолиги чет мамлакатлар билан кенг миқёсда савдо ва маданий алоқалар олиб борганлигидан далолат беради. Шарқдан олиб келинган ипакка Фарб бозорларидаги моллар алмаштирилган.

Кушон подшолигининг дастлабки пойтахти Ўзбекистоннинг жанубидаги Далварзинтепада бўлган, подшо Канишка даврида эса Пешовар шаҳрига кўчирилган. Айни шу даврда бадийий санъат мактаблари (Гандхара, Матхура, Бақтрия) шаклланди. Канишка адабиёт ва санъат ҳомийси бўлиб, Кашмир вилоятида Канишкапур шаҳрига асос солди. Унинг саройида машҳур буддавий олимлар Парева ва Васумитра, буюк шоир ва файласуфлар Ашвагхоша, Матричета, Нагаржуна ҳамда Чарака яшаб ижод қилган.

Милодий III асрнинг биринчи ярми ёки ўрталарида Кушон подшолиги барҳам топган. Бақтрия — Тохаристон махсус мулк сифатида Сосонийлар давлати таркибига кирган. Уни Кушоншоҳ унвонли сосонийлар хонадонининг вакиллари идора қилган.

Кушонлар салтанатида турлича йил ҳисоби амалда бўлган. Жумладан, Канишка I давридан бошланган йил ҳисоби ҳам бўлган. Академик Э.Ртвеладзенинг фикрича, Канишка I йил ҳисоби милодий II асрнинг биринчи ярмига тўғри келади.

Кужула Кадфиз (милодий 20–80).

Вима Кадфиз (80–103).

Канишка I (103–125), (Канишка эрасида 1–23).

Васишка (125–131), (кан.эр. 24–28).

Хувишка (131–162), (кан.эр.28–60).

Канишка II (166–200), (кан.эр. 41–...).

Канишка III (200–222 й.) (кан.эр. 64–98).

Васудэва II (222–244).

Кушон давлати подшолари зарб эттирган тангалар.

ХИОНИЙЛАР ДАВЛАТИ

Туркий қабилалардан бири булган хионийлар баъзи тадқиқотчилар фикрига кура, дастлаб Олтой тоғлари атрофида яшаган ва IV асрнинг биринчи ярмида жануби ғарбга силжиб, Амударё ва Сирдарё воҳасига келиб урнашган. Хионийларнинг Грумбат исмли подшоси милодий 353 йилда Суғд воҳасини эгаллаб, жанубга томон ҳаракатни давом эттирган. Бу пайтда заифлашиб, Сосонийлар Эронига қарам бўлиб қолган Кушон подшолиги ҳудудини эгаллаб, маркази Тохаристон булган ва Шимолий Ҳиндистон, Афғонистон, Хуросоннинг бир қисмини ўз ичига олган Хионийлар давлатини (IV—V асрлар) барпо қилган.

Бошқа бир гуруҳ тадқиқотчилар эса Хионийларнинг дастлаб Орол денгизи шимолида яшаганлиги ва йирик массагет қабилалар иттифоқига мансуб бўлиб, хунлар билан аралашганлигини таъкидлайдилар (Л.Н.Гумилев, С.П.Толстов, К.В.Тревер). Уларнинг фикрича, юнон ва латин тилидаги асарларда хионийлар "оқ хунлар" деб аталган.

Византиялик солномачилар 563 йили Константинополга "океан яқинида, аварлар орасида яшовчи кермихионлардан элчи келганлигини" ёзиб қолдирганлар. Византияликлар Каспий денгизи океан билан туташ деб тасаввур қилганлар. Тарихий солномаларда Каспий ва Орол денгизи шимолида "хуни" ва "вар" қабилалари яшаганлиги ҳақида маълумотлар бор. Демак, гап хионийлар ҳақида бормоқда.

Хионийлар билан чегарадош Эрон кўшинлари ўртасида 356 йили Суғд ҳудудида жанг бўлиб ўтган. Сосонийлар шоҳи иккинчи Шопур (309—379 й.й.) бу жангга енгилади. Аммо 358 йили улар ўртасида сулҳ ва иттифоқ тузилган. Солномачи Аммиан Марцеллиннинг ёзишича, 359 йили хионийлар

шоҳи Грумбат Эрон шаҳаншоҳининг Суриядаги Амид шаҳрига ҳужумида иштирок этган. Аммо унинг ўғли шу жангда ҳалок бўлган.

IV асрнинг 70-йилларида Хионийлар билан Сосонийлар Эрони ўртасидаги муносабатлар яна кескинлашади. Улар ўртасидаги иттифоқ гоҳ бузилиб, гоҳ яна тикланиб турган. Сосоний подшоҳлар Варахран (418–438 й.й.), иккинчи Яздигард (438–457 й.й.) даврларида улар Эроннинг энг йирик рақибига айланганлар.

V асрнинг иккинчи ярмида Хионийлар ва Қиданлар давлати ҳудуди яна бир туркий қабила — Эфталийлар томонидан эгалланди. Хионийлар давлати 120 йилдан ортиқроқ ҳукм сурган.

ҚИДАНЛАР ДАВЛАТИ

Қиданлар (қитанлар, қтайлар) — турк-мўғул қабиладаридан бирининг номи. Қадимда бу қабила ҳозирги Хитойнинг шимоли ва Мўғулистон ҳудудида кучиб юрган. Қиданлар номи илк бор IV аср манбаларида учрайди.

Академик С.П.Толстов: "Маълумки, эфталийлар тарих сахнасига дастлаб қиданлар ва хионийлар номлари билан чиққанлар", деб ёзган эди. Олима Н.В.Пигулевская V асрдаги масихий муаллифларнинг маълумотларига таяниб, Қора денгиз бўйларидаги монголоид хунлардан фарқли улароқ хионийлар, қиданлар ва эфталийларни "оқ хунлар" тоифасига киригади. Нима бўлганда ҳам, бу қабилалар турмуш тарзи ва маданияти жиҳатидан бир-бирига яқин бўлган.

Хитой солномаси "Бей-ши"да ёзилишича, юэчжи (турк) қабиласи сардори Ци-доло (Кидоло) жужанлар билан туқнашувдан кейин Олтой тоғлари ва Шарқий Туркистон ҳудудидан жануби ғарбга силжиб, 418 йилда Боло (Нахшаб) шаҳрини ўзига қароргоҳ қилади. Қадимшунос С.К.Кабанов археологик қазилмалар натижасида шундай фикрга келган. Баъзи олимлар пойтахт Балх шаҳрида бўлган, деб ҳисоблайдилар. Қиданлар ҳудуди Хионийлар давлати билан чегаралаш бўлиб қолган.

Қиданлар давлати ҳудудида турли тилли қабилалар яшаган. Мўғул қабилалари кўп сонли туркий қабила ва уруғлар таъсирида туркийлашганлар, уларнинг тили ва урф одатларини қабул қилганлар.

468 йили Эрон шоҳи Перўз Қиданлар пойтахтини эгаллайди. Қиданлар жанубга чекиниб, Ҳиндистонга

босгириб кирадилар ва унинг шимолидаги беш давлат ҳудудини эгаллайдилар.

Қидаиларнинг Хитой шимолида қолган қисми Х аср бошларида яна ўзини намоён этади. 907 йили қабила бошлиғи Ела-Буға ўзини подшо деб эълон қилади, кушн турк ва мўғул қабилаларини бўйсундириб, салтанатини фарс ва шимолга қараб кенгайтиради. 926 йили шарқда Бохоё подшолигини (унга шимоли шарқий Манжурия, Шимолий Курия ва бошқа ҳудудлар кирган) бўйсундирган. 947 йили Қиданлар салтанати Буюк Ляо, 983 йили Қиданларнинг Буюк давлати, 1066 йилдан яна Буюк Ляо деб аталган. У Шарқий Осиёда Япон денгизидан Шарқий Туркистонгача чўзилган қудратли давлат бўлган. 1005 йили Буюк Ляо Хитойни енгиб, ҳар йили ўлпон тўлашга мажбур қилган. Айни пайтда, қиданлар Хитой маданияти ва анъаналарини ўзлаштирганлар.

XI аср охиридан Буюк Ляо таназзулга учрай бошлаган. 1125 йили қиданларга тобе бўлган чжурчженлар бош кўтардилар. Улар Хитой ёрдамида қиданларни Ўрта Осиё ҳудудига сиқиб чиқарадилар. Қиданларнинг бир қисми Фарбий Туркистонга қорақиданлар (қорахитойлар) номи билан кўчиб ўтган. Уларнинг асосий қисми Талас ва Чу дарёлари ҳавзасида чорвачилик билан тирикчилик қилган.

Қиданларнинг 2 хил ёзуви бўлган. Аммо бу ёзув намуналари ҳозиргача ўқилмаган. Қиданлар номидан Хитойнинг русча атамаси (Китай) келиб чиққан бўлиб, у мўғул ва туркий халқлар орқали русларга ўтган.

Ҳозирги пайтда Татаристонда, Кама дарёси буйида Елабуга деган шаҳар бор. Эҳтимол, бу ном Қиданлар давлати подшоси номи билан боғлиқ бўлиши мумкин. Шаҳар яқинидаги қадимий харобалар ҳам шундан далолат беради.

ҚИДАНЛАР давлати ҳукмдорлари

(VII асрдан бошлаб ҳукмдорлар Дахэ уруғидан, 874 йилдан 906 йилгача Яолян уруғидан, 906 йилдан бошлаб Елюй уруғидан бўлганлар. Ҳукмдорлар номи Хитой манбаларига асосан берилмоқда).

Тай-цзу (Абаоцзи) (906—926).

Тай-цзун (Дэгуан) (926—946).

Ши-цзун (Уюй) (946—951).

Му-цзун (Шулюй) (951—968).

Цзин-цзун (Уюй) (968—982).

Шэн-цзун (982—1031).

Син-цзун (Мубугу) (1031—1055).

Дао-цзун (1055—1100).

Тяньцзо-ди (1100—1125), чжурчженлар томонидан асир олинган ва сургунда улган.

ЭФТАЛИЙЛАР ДАВЛАТИ

(Абдаллар, Оқ хунлар)

Марказий Осиё ва унга қўшни мамлакатларда милоднинг V асри ўртасида вужудга келган давлат. Унинг ҳудуди ҳозирги Афғонистоннинг катта қисми, Марказий Осиё ва Шарқий Туркистоннинг шарқий ва жануби-шарқий вилоятларини ўз ичига олган. Унинг асосий негизини Бақтрия-Тохаристон ҳудудлари ташкил этган.

Милоднинг VI асрида яшаган Шарқий Рим тарихчиси Прокопий Орол денгизининг шарқида яшаган хунлар оқ юзли бўлганлиги учун уларни "оқ хунлар" деб атаган. Эфталийлар — оқ хунларнинг ўзи дастлаб кучманчи бўлиб, кейинчалик шаҳарларни босиб олишлари билан ўтроқ ҳаёт тарзига ўтганлар. Шу туфайли Византия тарихчилари (Менандр) эфталийларни шаҳар қабиласи сифатида таърифлайди. Эфталийлар жамиятида мулкӣ табақаланиш мавжуд эди. Эфталийлар кучли, асосан отлиқлардан иборат қўшинга эга бўлган. Эфталийлар олов ва қуёшга сифинишган, Ўрта Осиёдагилар эса буддавийлик, манихейлик, христианлик, зардуштийликка эътиқод қилишган.

Ўрта Осиёдаги Эфталийлар давлати бир қанча ярим мустақил мулкларнинг конфедерациясидан иборат бўлган. Бу ерда Ҳиндистондаги каби танга пуллар марказлашган тартибда зарб қилинмаган, аксинча деярли ҳамма мулк ўзининг кумуш ёки мис тангасини зарб қилган. Салтанатда бир неча турдаги ёзувлар (суғд, бақтрий, брахми ва бошқ.) мавжуд бўлган, лекин бақтрий ёзуви давлат ёзуви ҳисобланган.

Арман манбаларида эфталийлар "хионлар", Византия манбаларида "хионитлар" деб номланган. Демак, хионийлар ва эфталийлар бир хил ёки бир-бирига яқин туркий қабилалардан иборат бўлган.

Эфталийларнинг тобора кучайиб бораётган қудрати Сосонийлар Эронини чучитиб қўйган. Натижада, улар Эфталийлар устига бир неча бор қўшин тортганлар Жанглардан бирида Сосонийлар шаҳаншоҳи Перуз енгилиб, асир тушади. Византия императорининг воситачилиги ҳамда катта ўлпон эвазига озод қилинган Перуз орадан куп утмай яна Эфталийларга қарши қўшин тартади. Аммо бу сафар ҳам омад ундан юз ўгиради. Енгилиб, асир тушган Перуз 30 хачирга юкланган кумуш дирҳамлар билан ўлпон тўлаш ва ўғли Кубодни гаровга юбориш шарти билан озод қилинади. 484-йилда Эфталийларга қарши учинчи марта юришга чиққан Перуз жангда ҳалок бўлади. Эрон устига янада оғир ўлпон юкланади. Фақатгина Перўзнинг ўғиллари Кубод (488–531 й.й.) ва Анушервон (531–579 й.й.) ҳукмронлик қилган йилларда ўзаро муносабатлар яхшиланган, ҳамкорлик йўлга қўйилган.

Милодий V аср урталарида Хионийлар билан иттифоқ тузган Эфталийлар Кобул водийсидаги кушоншоҳлар мулкини тобе этиб, Ҳиндистонга юриш бошлаганлар. V аср охири VI аср бошларида Эфталийлар ҳукмдори Тўрамон (490–515 й.й.) Ҳиндистондаги Гупталар давлатининг катта қисмини, Марказий Ҳиндистондаги Малава вилоятини босиб олади. Шу тариқа Шимолий Ҳиндистон, Покистон ва жануби-шарқий Афғонистон ҳудудида янги ярим мустақил Эфталийлар давлати ташкил топган. У қароргоҳи Бухоро яқинидаги Пойкендда бўлган олий ҳукмдорга

маълум маънода қарам бўлган. Турамоннинг угли Мхиракула Шакала шаҳрини (ҳозирги Сиалкот) ўзига пойтахт қилган. Мхиракула номини баъзи тадқиқотчилар туркий "Митра (ҳинд худоларидан бири) кули" деб талқин қиладилар.

Эфталийлар давлати Турамон ва унинг вориси Мхиракула даврида куч-қудратга тулиб, равнақ топган. VI асрнинг ўрталарига келиб таназзулга юз тутган.

565 йили Нахшаб (ҳозирги Қарши) шаҳри яқинида бўлиб ўтган жангда Эфталийлар армияси Турк хоқонлиги кучлари томонидан тор-мор қилинади. Эфталийлар давлати ҳудуди Эрон ва Турк хоқонлиги томонидан бўлиб олинади. Амударё чегара бўлиб қолади.

ЭФТАЛИЙЛАР давлатининг муҳим саналари

Мил. 410 йил — Урта Осиё ҳудудида Эфталийлар давлатининг ташкил топиши.

421–438 — Эроннинг Фарбда Византия билан, Шарқда Эфталийлар билан тўхтовсиз жанглари.

450 — Эфталийларнинг Ҳиндистонга бостириб кириши.

455 — Эфталийларнинг Ҳиндистон ва Эронга қарши қиланлар билан иттифоқи.

490 — Турамоннинг тахтга чиқиши.

490–500 — Эфталийлар томонидан Ҳиндистоннинг забт этилиши.

494 — Эфталийлар томонидан Эроннинг катта қисми эгалланиши.

494–496 — Жужанлар ва телеутларнинг эфталийлар томонидан тор-мор қилиниши.

497–499 — Эронда Кубоднинг тахтдан туширилиши. Эфталийлар ёрдами билан тахтни қайтариб олиши.

515 — Турамоннинг улими. Михиракуланинг тахтга чиқиши.

516—518 — Эфталийларнинг жужанлар билан иттифоқи.

520 — Эфталийларни Ҳиндистонда қурган хитойлик сайёҳ Сунь Юн уларни чодирларда яшовчи, саводи йўқ, чармдан кийим киядиган халқ сифатида таърифлайди.

555 — Эфталийларнинг Турк хоқонлиги билан илк туқнашуви.

562 — Эфталийларга қарши Турк хоқонлигининг Эрон билан иттифоқи.

563 — Эфталийларнинг Эрондан мағлуб бўлиши.

565 — Эфталийларнинг Насаф шаҳри яқинида Турк хоқонлигидан мағлуб бўлиши ва Эфталийлар давлатининг парчаланиши.

571 — Эфталийлар давлати ҳудудининг Эрон ва Турк хоқонлиги томонидан бўлиб олинishi. Чегаранинг Амударёдан белгиланиши.

ТУРК ХОҚОНЛИГИ (552—745)

Марказий Осиё минтақаси ва унга туташ ҳудудларни ўз ичига олган йирик салтанат (VI—VIII асрлар). Турк хоқонлигига доир маълумотлар Ўрхун-Енисей битиктошлари, Хитой йилномалари, юнон (Византия), арман, араб ва форс манбаларида сақланиб қолган.

VI асрнинг иккинчи ярмида Турк хоқонлиги вужудга келгунга қадар минтақада 2 йирик давлат: Эфталлийлар ва Жужанлар давлати мавжуд эди. Турк хоқонлигининг асосчилари бўлмиш туркий Ашина қабиласи эса бу пайтда Олтой тоғларининг жанубий ёнбағирларида истиқомат қилар ва Жужанлар давлатига тобе эди. Жужанлар қўл остидаги Ашина турклари кучайиб 545 йили теле қабилаларини, 551 йили эса жужанларни енгадилар. Шу тариқа оға-ини Бумин ва Истами 552 йили Турк хоқонлигига асос соладилар. Бумин ўзини хоқон деб эълон қилади.

Тарихий манбаларда бу давлат аҳолисини "туркутлар" ҳам деб аташади. Қадимги Хитойнинг шимолида яшаган қиданлар ва мўғуллар тилида "ут" қўшимчаси кўпликни билдирган. Туркутларнинг тотеми (рамзи) бўри бўлиб, уларнинг таркибида ўндан ортиқ номдаги қабилалар бўлган. Ашина қабиласи вакиллари уларни бирлаштириб, кучли давлат тузганлар. Хоқонлар ҳам шу қабила аъзоларидан сайланган.

555 йилга келиб, Марказий Осиёнинг шимоли-шарқидаги қабилалар, Узоқ Шарқдаги қидан (қорахитой), татаби, шивей каби манчжур ва мўғул қабилалари, Енисей бўйидаги туркий қабилалар ҳам Турк хоқонлиги қўшинлари томонидан тобе этилиб, 555 йилдаёқ Шарқий Туркистоннинг катта қисми Турк хоқонлиги қўл остига

ўтди. Турк хоқони Муқанхон (553–572 й.й.) Хитойга 556–557 йилларда юришлар қилиб, бу ердаги Фарбий Вей (Тоба) сулоласи ўрнини эгаллаган Ци (550–577 й.й.) ва Чжоу (577–581 й.й.) сулолаларини ўз таъсир доирасига олади.

565 йили Турк хоқонлиги қўшинлари Нахшаб шаҳри (ҳозирги Қарши ш.) атрофида эфталийларга оғир зарба беради. Натижада, Чоч, Фарғона, Усрушона, Самарқанд, Хоразм, Бухоро, Кеш ва Насаф хоқонлик таркибига киритилади. Айти пайтда хоқонликнинг эфталийларга қарши иттифоқчиси бўлган Сосонийлар Эрони ҳукмдори Хусрав I Ануширвон эса Эфталийлар давлати таркибида бўлган Тохаристон, Кобулистон, Зобулистон (Шимолий Афғонистон) вилоятларини эгаллайди. Сосонийлар билан бевосита қўшни бўлиб қолган хоқонликнинг Эронга юборилган элчилари улдирилиши ва суғдий Маниах бошчилигида ипак тижоратини йўлга қўйиш мақсадида йўлланган элчиларга Эрон шоҳининг қупол муносабатда бўлиши, ҳатто улар келтирган ипак матоларни ёқишга буюриши Турк хоқонлиги билан Сосонийлар ўртасидаги иттифоққа раҳна солади. Турк хоқонлиги Эрон билан орани узиб, Византия империясига яқинлашиш, у билан савдосотиқ, асосан, ипак тижоратини ривожлантириш учун унга 567 йили Маниах бошчилигидаги элчилик ҳайъатини юборади. Келаси йили Маниах Византия элчиси Земархос билан бирга қайтиб келади. Истами хоқон элчи орқали Византия императори Юстиниан II га мактуб ва совғасаломлар жунатади. Шу пайтдан бошлаб икки давлат ўртасида иттифоқ вужудга келади.

571 йили Эрон билан Византия ўртасида жанг бошлангач, фарбга юришни давом эттираётган Истами шу йили Шимолий Кавказдаги Кубан дарёси ҳавзаси ва Озарбайжонни қўлга киритади. Бошқа тарафдан эса 567 йилданоқ Сосонийларга қарши Амударё йўналиши

бўйлаб юриш уюштира бошлаган Истами бу жабҳада катга мувафакқиятлар қозониб, Тохаристонни эгаллайди. Хитой сайёҳи Сюань Цзянь 629—645 йилларда Тохаристонда 27 вилоят мавжудлиги ва улар турклар тасарруфида эканлигини ёзган. VI асрнинг сўнгги чорагида Кобулистон (Кобул), Зобулистон ва Хуросоннинг катта қисми ҳам хоқонлик таркибига ўтади.

Улкани ябгулар бошқарган. Бу Турк хоқонлигидаги энг юксак унвон эди. Бундан ташқари, тегин, шад, элтабар, тудун, тархон, эркин каби лавозимлар бўлган.

576 йили Турк хоқонлиги билан Византия орасида ихтилоф пайдо бўлади ва хоқонлик шу йили Қримдаги Боспор (Керчь)ни босиб олади, 581 йили Херсонесни қамал қилади. Шарқий Европада хоқонлик ҳудуди бу пайтга келиб Қора денгиз соҳиллари, шарқда Корея буғози, шимолда Урал тоғлари, Енисей ва Байкал атрофлари, жанубда Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистон ҳудудларини ўз ичига олар эди.

580 йилга келиб хоқонликда ички низолар, тахт талашувлар авж олади. Бу ишга Хитойнинг Суй сулоласи ҳам аралашади. Шундан сўнг хоқонлик бир муддат Олтой тоғларининг шарқидан то Ўзоқ Шарққача бўлган ҳудудни, яъни Жанубий Сибирь, Ўрхун дарёси ҳавзалари (Муғулистон), Шимолий Хитой ҳудудларини ўз ичига олувчи Шарқий Турк хоқонлиги ва Олтой тоғларининг ғарбидаги ҳудудларни ўз ичига олувчи маркази Еттисув бўлган Ғарбий Турк хоқонлигига бўлиниб кетади.

Ўз даврида "Ўн Ўқ хоқонлиги" деб юритилган Ғарбий Турк хоқонлиги ҳукмдори Истамининг ўғли Тарду хоқон (576—603 й.й.) Сосонийлар Эронига қарши жанглари олиб бориб, ғарбда ўз ҳокимиятини кучайтирди. Унинг ўғли Шегуй хоқон (610—618 й.й.) даврида унинг қўшинлари жануби-ғарбий ҳудудларда фаол ҳаракат юрита бошлайди. У

Эроннинг шимоли-шарқий вилоятларига ҳужум уюштириб Сосонийлар устидан йирик ғалабага эришади ва Исфаҳон, Рай каби шаҳарларни қўлга киритади. Унинг иниси Тун ябғу (Тун Шеху; 618–630 й.й.) хоқонликнинг ғарбдаги нуфузини янада мустаҳкамлайди. У ҳукмронлик қилган даврда Турк хоқонлигининг чегараси ғарб ва жануби-ғарбда Жануби-Шарқий Европа даштлари, Кавказ, Волгабуйи, Гургон, Марв, Ҳинд дарёсининг юқори ҳавзалари. Шимолий Ҳиндистон ва Афғонистоннинг аксарият вилоятларини ўз ичига оларди. Унинг шад унвонли ўғли бошчилигидаги хоқонлик қўшинлари Византия императори Ираклий билан биргаликда 627–628 йилларда Жанубий Кавказга сафар уюштиради ва бу ердаги сосонийлар қўшинини енгиб, Тбилиси шаҳрини қўлга киритади. Тун ябғу ғарбий ҳудудларда ҳокимиятни мустаҳкамлаш мақсадида қароргоҳини Шош воҳасининг шимолидаги Мингбулоқ (хитойча Цянь-цюань) мавзесига кўчиради ва бошқарувда ислоҳот утказиб, қарам улкаларга туркий гулу ва элтабар унвонли вакилларини жўнатади.

630 йилга келиб Ғарбий Турк хоқони бир муддат Хитойга қарам бўлиб қолади. Бироқ тез орада ўз қудратини тиклаб олади. Хитой манбаларида қайд этилишича, Эл-билга Ишбара ябғунинг қўл остида Шарқий Туркистондаги Куча, Шаншан, Черчен, Харашар (Қорашаҳар) ҳокимликлари ва Ши (Шош), Шиъ (Кеш), Хе (Кушония-Каттақўрғон), Му (Марв), Кан (Суғд) ва Тохаристон улкалари бўлган. Хоқон Истамининг бешинчи бугин авлоди бўлмиш Улуғ Ишбара хоқон Хитойга қарши бир неча йил муваффақиятли кураш олиб боради.

Олим Ш. Камолиддиннинг ёзишича, Марказий Осиёдаги кўпгина шаҳарлар милодий VI–VII асрларда, яъни Турк хоқонлиги даврида қурилган ёки қайта тикланган. Бу даврда Суғд, Тохаристон, Хоразм, Фарғона ва Шош аҳолисининг

катта қисмини туркий қабила ва уруғлар ташкил этган. Давлатлараро ёзишмалар, тангалардаги ёзувлар турк ва суғд тилларида амалга оширилган. Турк ва суғд маданиятларининг ўзаро қўшилуви санъат ва маданиятда ажойиб самаралар берган.

630 йилдан 682 йилгача Шарқий Турк Хоқонлиги ҳам Хитойнинг Тан империясига қарам бўлиб яшади. Аммо қарамлик йилларида ҳам туркийларда уруғ-қабилачилик ва давлатнинг маъмурий қурилиши узгармади. Айрим турк саркардалари Хитой империясининг ҳарбий лавозимларига, аскарлари эса ҳарбий юришларга жалб этилди. Чунки турк жангчиларининг ҳарбий маҳорат сирлари империяга керак эди.

Орадан ярим аср ўтиб, Қутлуғ Элтариш (682—691 й.й.) даврида хоқонлик яна ўз мустақиллигини тиклади. Унинг укаси Қапаған хоқон (691—716 й.й.) даврида эса минтақадаги энг йирик давлатга айланди. У жиянлари Қутлуғ Элтариш хоқоннинг ўғиллари Билга ва Култегин ҳамда Тунюқуқ билан биргаликда Хитойдаги Хуанхе дарёси ҳавзалари ҳамда Шаньдун ўлкасига юриш қилиб, 23 та шаҳарни қўлга киритди, 699 йилда жануби-ғарбга, собиқ Ғарбий Турк хоқони ҳокимиятини қўлга киритган тургашларга ва Тохаристон ўлкасига юриш қилди. Қапаған хоқон 700 йили Тангут ўлкасига, 701 йили Хитойнинг шимоли-ғарбидаги "Олту Чуб Суғдақ" ўлкасига, 703 йили басмилларга, 705—706 йилларда байирқуларга, 709 йилда чиқ ва азларга, 710 йилда қирғизлар ва тургашларга қарши қўшин тортиб, уларни қайтадан ўз таркибига қўшиб олди. Турк хоқонлиги Мовароуннаҳрга бостириб кирган араб истилочиларига қарши 710 йилда қўшин юборди ва Суғд, Шош, Фарғона ҳокимларининг арабларга қарши курашида иштирок этди.

Билга хоқон (716—734 й.й.) ҳукмронлиги даврида Турк хоқонлиги минтақанинг энг қудратли давлатларидан бирига

айланди. 716 йилда Се-ленга дарёси ҳавзасида истиқомат қилувчи уйғурларга, 717 йилда ўғузларга, 718 йилда қарлуқларга қарши жанг қилиб, уларни хоқонликка бўйсундиради. Бу даврда хоқонлик ҳудудлари шарқда Сирдарёнинг шарқидан то ғарбда Хинган тоғлари ёнбағирлари (Манжурия), Шаньдун ўлкасини (Хитойнинг шимоли-шарқи. Сари қ денгиздаги Бохай кўрфазигача булган ерлар), жанубда Тибетнинг шимоли, Шарқий Туркистон, Хитойнинг шимолий вилоятларидан то шимолга Енисей дарёси ва Байкал бўйини ўз ичига олганлиги маълум бўлади.

Қадимий манбаларда Турк хоқонлигини ташкил этган қуйидаги қабила ва уруғлар номи қайд этилган: ашин, арғу аз. басмил. изгил. ўғуз, тўққиз ўғуз, уч ўғуз, ўн уйғур. ўтуз татар, қарлуқ. қурданга, қипчоқ, қитан, қирқ аз. тардуш, татаби (тунгус), дулу, нушуб, тўкри (тохар), толис, тургаш, тупути, турк. уйғур. сир. қуриқан, дуба (туба). Бугунги кунда мазкур қабила ва уруғларнинг катта қисми барча туркий халқлар таркибида мавжуд.

740 йилга келиб Турк хоқонлиги ҳам ички, ҳам ташқи зиддиятларга дуч келади. Билга хоқоннинг уғиллари ҳукмронлиги даврида хоқонлик заифлашади. 742–744 йилларда уйғур, қарлуқ ва басмил қабилалари бирлашиб. хоқонликка ҳужум уюшгиришади. 745 йилда иттифоқчилар Турк хоқонлигининг сулғи ҳукмдори – Бўлмиш хоқонни ўлдиришади ва хоқонлик тахти уйғурлар қўлига ўтади.

Бумин (551–552).

Туманхон (552–553).

Қорахон (553).

Муқанхон (553–572).

Тавархон (572–581).

Саварлухон (581–587).

Чур Буғо Қоғон (587—588).
Тўнга Турон Қоғон (588—600).
Кимин Тури Қоғон (600—603).

ШАРҚИЙ ТУРК ХОҚОНЛИГИ хукмдорлари

Кимин Тури Қоғон (603—609).
Сивар Қоғон (609—619).
Чулук Қоғон (619—621).
Қорахон (621—630).
Сирбо Қоғон (630—646).
Чиби Қоғон (646—647).
Эби Тулу Қоғон (647—653).
Чинжу Ёбғу Қоғон (653—659).
Осно Турчи Қоғон (659—676).
Тучи Қоғон (676—678).
Осно Низуқ Қоғон (679—680).
Осно Инан Қоғон (680—682).
Қутлуғ Элтариш (682—691).
Бекчўр Қапаған (691—716).
Билга Қоғон (716—734).
Ичан Қоғон (734—739).
Билга Қутлуғ Қоғон (739—741).
Пон Кул Қоғон (741—742).
Суйин Қоғон (742).
Ўзмиш Қоғон (742—744).
Бўлмиш Қоғон (744—745).

ҒАРБНИЙ ТУРК ХОҚОНЛИГИ хукмдорлари

Истамин Қоғон (552—576).
Билга Тарду Қоғон (576—603).
Опа Қоғон (шерик хоқон) (576—593).

Инол Қоғон (593—600).
Чулу Қоғон (600—610).
Шигуй Қоғон (610—618).
Тун Ябғу Қоғон (618—630).
Си Ябғу Қоғон (630—633).
Боғоша Гулис Қоғон (633—634).
Ишбара Тириш Тунгга Қоғон (634—639).
Эпи Тулу Қоғон (639—651).
Осно Алп Қоғон (Улуғ Ишбара) (651—658).
Осно Миш Қоғон (658—662).
Осно Буркин (662—666).
Осно Турчи (671—679).
Осно Низуқбег (679—680).
Осно Ёлчин (686—693).
Осно Хужилу (686—690).
Осно Қайду (699—704).
Осно Шон (704—711).
Ужили (700—710).
Суги (710—718).
Сулувхон (718—738).
Осно Ўн Ўқ Қоғон (738—742).

УЙҒУР ХОҚОНЛИГИ

Уйғур давлати Шарқий турк хоқонлиги худудида вужудга келган. Пойтахти — Қорақурум (Ўрхун дарёсининг чап қирғоғида). Биринчи хоқони Қутлуғ Билга хоқон (742—747 йиллар, уйғурларнинг ёғлиқор уруғидан) даврида Уйғур хоқонлигига Олтойдан Манчжуриягача бўлган ҳудуд қараган. Хоқон Моюнчур (Қора хоқон) даврида (747—759 й.й.) Уйғур хоқонлиги кучли давлатга айланган. Шимолда қирғизлар, шарқда киданларни енгиб, уларнинг ерларини ўз давлатига қўшиб олган. VIII аср ўрталарида Уйғур хоқонига гарбда Олтойдан шарқда Хинган тоғларигача, жанубда Гоби чулидан шимолда Саян тоғларигача бўлган ҳудуд кирган. Хоқон Элтекин даврида (759—779 й.й.) Уйғур хоқонлиги қўшинлари Хитойдаги ўзаро урушлардан фойдаланиб, унга бостириб кирган.

Уйғур хоқонлигида туққиз ўғуз, басмил, қарлуқ, уйғур қабиалари ҳукмрон мавқеда бўлганлар, буғу, хун, байирқу, тўнгра, сиға каби қабиалар эса ҳарбий ва ҳужалик ишларига жалб этилган.

VIII аср охирида маҳаллий бойларнинг ўзаро жанжаллари, тобе қабиаларининг уйғурлар ҳукмронлигига қарши кураши кучайиб, Уйғур хоқонлиги таназзулга учрай бошлади. IX аср бошларида бу кураш янада кучайди. 840 йили Уйғур хоқонлиги аҳолиси бир неча қисмга бўлинган. Бир қисми ўз жойларида қолган. Бир қисми эса Шарқий Туркистон ва Жунғорияга кўчиб ўтган. Буюк ипак йўли Уйғур хоқонлиги назоратида бўлиб, ташқи савдо кенг ривожланган. Аҳолиси асосан чорвачилик ва деҳқончилик билан шуғулланган.

Уйғур хоқонлигида маҳобатли қурилишлар амалга оширилган. Шаҳарлар, қалъалар, ҳарбий қароргоҳлар бунёд этилган. Шаҳарларда аҳоли ҳунармандчилик билан

шугулланган. Шу даврда уйғур ёзуви пайдо бўлган. Хоқонликда монийлик ҳукмрон дин бўлган (VIII аср), кейинчалик буддизм тарқала бошлаган (IX асрдан).

Уйғур хоқонлиги даврида китобат санъати юксак даражада ривожланган. Китоблар аввалгидек териларга эмас, қоғозларга босила бошлаган. Туркий қабилалар ичида дастлаб уйғурлар қоғоз ишлаб чиқаришни йўлга қўйганлар. Театр ва мусиқа санъати ҳам кенг ривожланган. Қадимги уйғур шаҳарлари харобаларида сақланиб қолган будда ва монийликка оид рангли деворий суратлар турк тасвирий санъатининг ажойиб намуналаридир.

Уйғур хоқонлиги тахминан 100 йил ҳукм сурган ва 860–870 йилларда инқирозга учраган. Ҳукмрон мавқега эришган қирғизлар унинг урнида Қирғиз хоқонлигини тузганлар.

Уйғурларнинг бир қисми Шарқий Туркистон ва Гансу (Кенгсув)нинг ғарбий қисмига кўчиб ўтди ҳамда Турфон воҳасида (847–1369 й.й.) ва Гансуда (847–1036 й.й.) иккита мустақил давлатга асос солди.

Этмиш билга (Қутлуг Билга хоқон) (742–747).

Моюнчур хоқон (Қора хоқон) (747–759).

Эл Текин хоқон (759–779).

Тун Буго (779–789).

Торос (789–790).

Ойчур (790–795).

Қутлуг (795–805).

Қутлуг Билга хоқон (805–808).

Алп Билга хоқон (808–821).

Қуч Қучлук Билга хоқон (821–824).

Ҳазар Текин (824–832).

Ху Текин (832–839).

Кичик Текин (839–840).

Уги Текин (841–845).

Инан Текин (845–846).

ҚИРҒИЗ ХОҚОНЛИГИ

Қирғиз номи илк бор хитойча "Ханшу" ("Хан сулоласи тарихи"; милоднинг I асри) йилномасида милоддан аввалги 203 йилги воқеалар баёнида тилга олинади. Қирғизларнинг илк этник тарихи қадимги қабила иттифоқлари (хунлар, динлинлар, саклар ва усунлар) билан боғлиқ. Турк хоқонлиги ва кучманчи давлат уюшмалари даврида (VI—X асрлар), кейинчалик қирғизларнинг таркибига кирган қабилалар Саян-Олтой, Иртиш буйи, Шарқий Тянь-Шаннинг туркий аҳолиси орасида шаклланганлар. Қирғизларнинг бир қисми IX — XII асрларда, катта қисми эса урта асрлар давомида ғарбга кучиб, Иссиққул атрофлари, Еттисув ҳавзаси, Тянь-Шан (Тангритоғ) ён бағирлари, Фарғона водийсининг тоғолди ҳудудлари ва Дашғи Қипчоқ ўлкаларига бориб жойлашган.

840 йили қирғиз қабилалари Қорақурумни эгалладилар. Олтой ва Мўғулистон ҳудуди улар томонидан тобе этилди. Қипчоқ қабилалари улар билан иттифоқдош эди. X асрда ўғуз қабилалари қирғизлар таъқибидан қочиб, Еттисувдан Сирдарёнинг ғарбий қисмига кўчдилар.

Қирғиз хоқонлиги XII аср бошида қорахитойлар томонидан тугатилди. Кейинроқ қирғизлар мўғуллар таъсирига тушиб қолдилар. XVI—XVIII асрлар давомида қалмоқлар зулмидан қочиб, Тянь-Шан, Олой ва Помир тоғлари этакларидан бошпана топдилар. Улар кучманчи ва ярим кучманчи чорвачилик, айрим туманларда деҳқончилик билан шуғулланганлар.

Қирғизларнинг асосий қисми Тянь-Шан ва Иссиққўл эрлигини макон тутиб, бу ердаги бир неча туркий

қабилалар билан биргаликда ҳозирги қирғиз халқини ташкил қилган. Қирғиз халқи таркибига, шунингдек Егтисув ва Мовароуннаҳрнинг туркий қабилалари, жумлалан қарлуқлар ва уйғурлар, кейинроқ муғул қабилалари, XVI–XVII асрларда эса келиб чиқиши қозоқ-нуғайлар билан боғлиқ қабилалар кирган. Қирғизларнинг бир қисми бошқа туркий халқларнинг этногенезида қатнашган. Хусусан 92 узбек уруғига оид шажараномаларнинг барчасида қирғиз этноними қайд қилинган. Шунингдек, Ўзбекистоннинг бир неча вилоятларида қирғиз номи этногоним сифатида сақланиб қолган.

ТУРКАШ ХОҚОНЛИГИ

(699—766)

Илк ўрта аср туркий давлатларидан бири. VII асрнинг охирида Ғарбий Тянь-Шанда кўчиб юрган туркаш қабилаларининг бошлиғи Уч-элиг (699—706 й.й.) Еттисувни Хитойнинг Тан империяси номидан бошқараётган Хусрав Буришодни қувиб юборди ва Чочдан Жунғориягача бўлган ҳудудда ўз ҳокимиятини ўрнатди. Натижада, янги туркий давлат ташкил топди.

Уч-элиг икки қароргоҳга асос солди. Бири Чу дарёси бўйидаги Навокат шаҳри, иккинчиси Или дарёси бўйида жойлашган Кунгут шаҳри эди. Давлат 20 туман — тутуқликдан иборат эди. Ҳар бирини ҳоким — тутуқ бошқарарди. Уч-элиг ғарбий турклар ҳукмдорларининг собиқ "ун ўқ эли хоқони" унвонини қабул қилди. Шу билан бирга у "туркаш хоқон" унвонини ҳам жорий этди. Туркаш хоқонлари ўз тангаларини зарб қилганлар.

711—715 йилларда Туркаш хоқонлиги Шарқий Турк хоқонлигига қарам бўлиб турди. 715 йили Сулук Чобиш-чурхоқон (715—737 й.й.) давлат мустақиллигини қайтадан тиклади. У асосан араб истилочилари билан урушлар олиб боришга мажбур бўлган. Унинг вафотидан кейин (737) Туркаш хоқонлигида "сариқ" ва "қора" туркаш қабилалари ўртасида ўзаро урушлар бошланиб кетган ва 766 йили давлат қарлуқлар томонидан тугатилган.

Тарихий манбаларга кўра, туркаш халқи "тухси" ва "аз" қабилаларидан иборат бўлган. Кейинчалик уларнинг бир қисми қарлуқлар, қолгани эса уйғурлар таркибига сингиб кетган.

БУХОРХУДОТЛАР ДАВЛАТИ

VI—VIII асрларда Бухорода ҳукм сурган сулола. Пойтахти Бухоро шаҳри. Худуди ҳозирги Бухоро вилоятининг Бухоро, Вобкент, Когон, Ромитан, Жондор ва Қорақул туманлари ерларидан иборат бўлган. Араблар Бухорони фатҳ этгандан кейинги дастлабки йилларда ҳокимиятни Бухорхудоотлар билан биргаликда бошқарганлар. 715 йили Хуросон ноиб Кутайба ўлдирилгач, Бухорхудоотлар давлатни бир давлатида мустақил идора қилганлар. VIII асрнинг учинчи чорагида араблар бутун Мовароуннаҳрни фатҳ этиб, Бухорхудоотларни расман ўз ўрниларида қолдирган бўлсаларда, ҳокимиятни амалда тўлалигича ўзлари бошқарганлар. 782 йили сўнгги Бухорхудоот Бунёд Муқанна қўзғолонини қўллаб-қувватлагани учун араблар томонидан қатл этилган ва Бухорхудоотлар ҳукмронлиги тугатилган.

Бухорхудоотлар давлати худуди археологик жиҳатдан мукамал урганилмаган. Тарихий манбаларда келтирилган маълумотларга қараганда, мазкур давлат худудида бир қанча мустаҳкам қалъа ва шаҳарлар бўлган, уларда маданият, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ тараққий этган. Бу даврда ҳукмдор гасвири ва унинг остига "Бухоро ҳокими" деган ёзув зарб қилинган кумуш тангалар (дирҳамлар) чиқарилган. Бундай тангалар археологик қазилмалар вақтида кўплаб топилган.

Бидун Бухорхудоот (...—680).

Малика Бидун (680—695).

Тағшода (695—727).

Сукон (727—734).

Кутайба (735—741).

Бунёд (741—782).

*Бухорхудоотлар
даврида зарб
қилинган танга.*

"...Бухоро гоки худо раҳмат қилгур амир Исмоил Сомоний давригача Тағшоданинг фарзандлари хизматчилари ва набиралари қўлида бўлди" (Наршахий).

СОМОНИЙЛАР ДАВЛАТИ

Марказий Осиёда вужудга келган йирик марказлашган давлат. Пойтахти Бухоро шаҳри бўлган. X асрнинг биринчи ярми бу давлатнинг гуллаган давридир.

Сомонийларнинг оилавий нисбаси, яъни номи уларнинг аждоди булмиш Сомонхудо исми билан боғлиқ. Сомонхудонинг келиб чиқиши ҳақида турли хил маълумот ва фикрлар мавжуд. Абу Бакр Наршахий (X аср) ва Ҳамза Исфаҳоний (X аср) келтирган маълумотларга қараганда, Сомонхудо Балх вилоятидаги Сомон қишлоғидан, ал-Муқаддасий (X аср) маълумотига кўра эса, у Самарқанд вилоятидаги Сомон номли қишлоқдан бўлган. "Саъдийа" номли асарда (XVII аср) келтирилган маълумотларга кўра, унинг асл исми Арқуқ бўлиб, у Фарғонадан Термизга кўчиб келган ва у ерда Сомон номли қишлоққа асос солган. Ўрта асрларда Бухоро, Фарғона, Тохаристон, Хутталон ва бошқа вилоятларда ҳам Сомон номли қишлоқлар бўлганлиги қайд этилган. Бу маълумотлар "Сомон" топоними ўрта асрларда Ўрта Осиё ҳудудларида ва ундан ташқари ерларида ҳам кенг тарқалган жой номи бўлганлигидан далолат беради.

Ўрта Осиёга араблар бостириб келганда, Сомонхудо, айрим маълумотларга кўра, Балх вилоятдан Марвга — Хуросон амири Асад ибн Абдуллоҳ ал-Кушайрий (725/727 — 735/738 й.й.)нинг олдига келиб, ундан душманларига қарши қуролли ёрдам беришини сўрайди. Араблар ёрдамида душманларини енггач, Сомонхудо ислом динини қабул қилади ва ўғлининг исмини амирнинг шарафига Асад қўяди. Асаднинг Нуҳ, Аҳмад, Яҳё ва Илёс исмли ўғиллари ал-Маъмуннинг Марвдаги саройида хизматда бўлган ва Рофи ибн Лайс кўзғолонини бостиришда фаол қатнашган. Бунинг натижасига ал-Маъмун уларни бир неча вилоятларга амир этиб тайинлайди (819—820 й.й.). Хусусан, Нуҳ — Самарқанд амири, Аҳмад — Фарғона амири, Яҳё — Шош ва Уструшона

Тоҳирийлар ҳокимияти тугатилганидан кейин (873 й.) Исмоил ибн Аҳмад Бухорога ҳоким қилиб тайинланади. Деярли бутун Урга Осиё ҳудуди уларнинг қул остига утгач, онла бошлиғи Наср халифа Ал-Муътаמידдан Мовароуннаҳрни бошқаришга махсус ёрлиқ олади (875 й.). Орадан кўп утмай Исмоил акаси Насрга буйсунишдан бош тортиб, унга қарши қўшин тортади. Ака-ука қўшинлари орасида бўлиб ўтган жангда Наср мағлубиятга учрайди ва бутун ҳокимият Исмоил ибн Аҳмад қўлига ўтади. Кейинги йилларда у ўз ҳудудларини кенгайтириб, Тароз шаҳри ва Уструшонани босиб олади.

Сомонийларнинг кучайиб бораётганидан чўчиган халифа Хуросон амири Амр ибн Лайс Саффорийни Бухорога жўнатиб, Исмоилни ҳокимиятдан четлатишни тайинлайди. Аммо Исмоил бу қўшинга қарши чиқиб, бир неча жанглардан кейин уни мағлубиятга учратади ва Хуросонни ҳам ўз мулкларига қўшиб олади. Бу даврда Сомонийлар давлатига кирган вилоятлар қуйидагилардан иборат эди: Бухоро, Самарқанд, Кеш, Насаф, Хоразм, Чағониён, Хутталон, Бадахшон, Уструшона, Фарғона, Шош, Исфажоб, Балх, Тохаристон, Гузгонон, Фарчистон, Марв, Хирот, Ғур, Нишопур ва Ғургон.

Сомонийлар даврида мамлакат маданий жиҳатдан юксалган. Кўпгина шаҳарларда мадрасалар қурилган. Илму фан, меъморчилик, наққошлик ва кулолчилик тараққий этган. Қишлоқ хўжалиги ривожланган. Бухорода амир саройида энг йирик кутубхона бўлган. Сомонийлар даврида Абу Наср Форобий (873–950 й.й.), Ибн Сино (980–1037 й.й.), Абу Райҳон Беруний (973–1048 й.й.), Рудакий (860–941 й.й.) каби буюк олим ва шоирлар етишиб чиққан.

Сомонийлар Ҳазар, Эрон, Булғор, Хитой, Рус билан кенг кўламда савдо-сотиқ қилган. Сомонийлар даврида Бухоро Шарқда Ислон динининг энг нуфузли марказларидан бирига айланган. Бу ерда кўплаб мадраса, масжид ва бошқа бинолар қурилган.

996 йили Сомонийларнинг Зарафшон ҳавзаси шимолидаги ерларининг ҳаммаси янги қудратли турк сулола — Қорахонийлар томонидан забт этилди, 999 йили Бухоро ҳам ишғол қилинди. Сулоланинг охириги вакили Исмоил ал-Мунтасир (1000–1005 й.й.) Қорахонийларга қарши кураш олиб бориб, Сомонийлар ҳокимиятини тиклашга уринди. Аммо жанглardan бирида ҳалок бўлган. Сомонийлар ҳукмронлиги барҳам топди.

Нух ибн Асад (819–842).

Аҳмад ибн Асад (842–864).

Наср ибн Аҳмад (864–892).

Исмоил ибн Аҳмад (892–907).

Аҳмад ибн Исмоил (907–914).

Иккинчи Наср ибн Аҳмад (914–943).

Нух ибн Наср (943–954).

Абдулмалик ибн Нух (954–961).

Мансур ибн Абдулмалик (961–976).

Иккинчи Нух ибн Мансур (976–997).

Иккинчи Мансур ибн Нух (997–999).

Абдулмалик ибн Мансур (999).

ҚОРАХОНИЙЛАР ДАВЛАТИ

Шаркий Туркистон, Еттисув ва Жанубий Тангритов ҳудудида гашкил топган туркий давлат. Бу давлагни барпо қилишда қатор туркий қабилалар иштирок этган, булардан қарлук, чигил ва яғмо қабилалари етакчи булган.

Тарихчи олимларнинг аниқлашича, қарлук ва чигил қабилаларининг тотеми, яъни рамзи арслон булса, яғмо қабиласининг рамзи буғро (қуш ўркакчи туя) бўлган. Бу қабилалар ислом динига ўтганидан кейин "Арслон" ва "Буғро" атамалари фахрий унвон сифатида ишлагила бошланган.

Тадқиқотчилар Қорахонийлар сулоласи тарихини тўрт даврга буладилар:

I—сулоланинг шаклланиш даври (милодий 840—960 йиллар).

II—сулоланинг сиёсий жиҳатдан юксалиш даври (960—1041 йиллар).

III—сулоланинг иқтисодий ва маданий жиҳатдан энг гуллаган даври (1041—1130 йиллар).

IV—сулоланинг сиёсий жиҳатдан таназзулга юз тутиш даври (1130—1141—1212 йиллар).

"Мусулмон сулолалари" китобининг муаллифи К.Э.Босворт Қорахонийлар тарихини ўрганишнинг қийин томонлари ҳақида шундай ёзади: "...уларнинг таркибидаги қарлуклар асосан кўчманчи ҳаёт тарзини давом эттирар эдилар. Ҳукмрон уруғ ҳаддан ташқари парчаланиб кетган эди, чунки Қорахонийлар бошқа олтой халқларида ҳам кенг тарқалган тартибга асосан давлат ишларини юритар эдилар. Бу тартибга кўра хоқон билан бир пайтда бирга ҳукмронлик қилувчи шерик хоқон, улардан кейин эса "қуйи хоқонлар" бўларди. Уруғ аъзолари доимий равишда мансаб зиналаридан

юқорига кутарилиб турганлари ва янгидан-янги унвонлар ва номлар олганлари туфайли Қорахонийлар шажараси ҳам йилномасини аниқлаш ғоят қийин ишга айланган..."

Биз мавжуд манбаларни қиёслаб, имкон қадар Қорахонийлар шажарасини аниқлаштиришга интилдик. Милодий 878 йили яғмо қабиласи сардори Билга Кул Қодирхон Болосоғун шахрини ишғол қилиб, Қарлук хонлигини тугатган ва янги сулолага асос солган. У катта ўғли Базир тегинга "Арслонхон" деган ном бериб, Болосоғун шахрини бошқаришга, кичик ўғли Ўғулчоқ тегинга "Буғрахон" деган ном бериб, Талас шахрини бошқаришга қўйган. Билга Кул Қодирхон вафотидан кейин ҳокимиятни бошқарган Базир Арслонхон ва Ўғулчоқ тегин даврларида давлат ҳудуди анча кенгайди ва мустаҳкамланди.

Абдулкарим Сотуқ Буғрахон ҳукмронлиги даври Қорахонийлар тарихида алоҳида ўрин тутади. У 24 ёшида тахтга ўтирган ва ислом динини ўз давлатининг расмий дини деб эълон қилган. Бунгача уйғур, угуз, қарлук, қипчоқларнинг турли қабилалари Кук Тангрига эътиқод қилар эди. X аср урталарида бу қабилаларнинг барчаси Ислом динига ўтган. У билан бир пайтда яна бир турк давлати — Волга ва Кама дарёлари бўйидаги Булғория ҳукмдори Олмишхон ҳам Ислом динини расмий дин деб эълон қилган.

Сотуқ Буғрахон қудратли ҳукмдор сифатида ўз мавқеини мустаҳкамлашга киришди. Ҳали Ислом динини қабул қилмаган турк қабилалари устига ҳамлалар уюштирдик. X аср охирларида Сотуқ Буғрахоннинг набираси Ҳорун ибн Мусо ибн Сотуқ бошчилигидаги қабилаларнинг Мовароуннаҳрга қарши ҳужумлари натижасида сомонийлар сулоласи тугатилган. 992 йили Ҳорун Бухорони, 996—997 йиллари унинг вориси НасрI бутун Мовароуннаҳрни босиб олди. Қорахонийлар давлати пойтахти дастлаб Кошғар сўнгра Болосоғун, Ўзган шаҳарлари бўлиб, кейинчалик яна Кошғарга кўчирилган.

Қорахоний ҳукмдорлар ичида Юсуф Қодирхон (1025—1032 й.й.) ўзининг мардлиги ва тadbиркорлиги билан довруғ топган. Тарихий манбаларда у "Маликул машриқ" (Шарқ подшоҳи) деб таърифланган. Юсуф Қодирхон ҳокимият бошқарувини марказлаштирди ва бир қатор ислоҳотлар ўтказди. Укаси Аҳмад ибн Ҳасанни Болосоғун шаҳрининг бош волийлигига тайинлаб, Или дарёсидан Сирдарё бўйларигача бўлган ҳудудни бошқаришни топширди. Кичик укаси Али ибн Ҳасанни Самарқандга ҳукмдор этиб тайинлаб, Мовароуннаҳр ва Хоразмни унинг ихтиёрига берди. Ҳазнавийлар подшоҳи ва бошқа қўшни мамлакатлар ҳукмдорлари билан иттифоқ тузиб, давлатнинг барқарорлиги ва тинчлигини таъминлади.

XI аср бошларида Қорахонийлар давлати икки қисмга бўлиниб кетади. Шарқий қисмига Еттисув, Қашқар, Тароз, Исфажоб, Шош ва Шарқий Фарғона кирган. Пойтахти Болосоғун, маданий маркази Қашқар шаҳри эди. Ғарбий қисми Мовароуннаҳрдан то Фарғона водийсининг ғарбий чегарасигача бўлган ерларни ўз ичига олган ва пойтахти Самарқанд бўлган.

Бир томондан салжуқийлар билан иккинчи томондан Қорахитойлар ва Хоразмшоҳлар билан тўқнашувлар Қорахонийлар давлати таназзулини гезлаштирди. Айниқса, хоқон Иброҳим ворислари ўртасида ўзаро тахт учун курашлар натижасида давлатнинг ҳудудлари заифлашди. Бундан фойдаланган Муҳаммад Хоразмшоҳ 1212 йили қорахонийлар давлатини бутунлай тугатди.

Қорахонийлар даврида барпо этилган марказлашган давлат санъат ва адабиёт ривожига катта имкон берди. Ўша даврда бунёд этилиб, ҳозиргача сақланган Работи Малик, Масжиди: Калон, Минораи Калон, Вобкент минораси, Жарқўрғон минораси, Мағоки аттори масжиди, Шоҳизинда ансамбли, Хоразмда хом гишт ва пахсадан қурилган

Бўронқалъа. Ноиб қалъа. Қубодқалъа харобалари, Фахруддин Розий мақбараси бу даврда меъморлик санъати юксак даражада бўлганлигини кўрсатади.

Қорахонийлар даврида адабиёт ва санъат ҳам ривожланган. Қадимги туркий тилнинг бебаҳо обидалари бўлган Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг", Маҳмуд Кошғарийнинг "Девону луғотит-турк" асарлари ана шу даврда ижод этилган. Машҳур олим Бурҳониддин Марғиноний Қорахоний ҳукмдорлар эътибори билан Самарқандда нашъу намо топти.

Шу ўринда Маҳмуд Кошғарий ҳаёти ҳақидаги айрим маълумотларни келтириб ўтмоқчимиз. Зеро, у Қорахоний ҳукмдор Юсуф Қодирхоннинг (1026—1032 й.й.) набираси, ўз замонасининг билимдонларидан бири бўлган Ҳусайннинг ўғлидир. Унинг онаси Биби Робия ўз даврининг билимдон, олижаноб аёлларидан бўлган ва ўғлининг билим эгаси ҳамда халқпарвар бўлиб камол топишига катта ҳисса қўшган.

М.Кошғарий болалигида ўша замоннинг етук олимлари қўлида таълим олган. Шу жараёнда ўз даврида мавжуд бўлган барча фанларни, жумладан табобат илмини олий даражада ўзлаштирган. Шу даврда чавандозлик, қиличбозлик, мерганлик ҳунарларини ҳам яхши ўрганган. Аммо олимнинг етуклик даври Қорахонийлар давлатида сиёсий кескинлик юз берган вақтга туғри келган.

1056—1057 йилларда, яъни Маҳмуд Кошғарийнинг отаси тахтга ўтқазилиши муносабати билан қорахонийлар саройида ички курашлар авж олди. Айниқса, бундан норози бўлган тахт даъвогарлари бу курашга жиддий аралашдилар. Натижада, Маҳмуд Кошғарийнинг отаси ўлдирилди. Шундан сўнг олим ўз ватанидан чиқиб кетиб, 15 йил давомида атрофдаги қардош қабилалар ва халқлар орасида юришга мажбур бўлди. Ана шу даврда у туркий халқларнинг тиллари, урф-одатлари, яшаган жойлари ва этник

алоқаларини чуқур ўрганган ва кўп маълумотлар тўплаб олган. Шу билан бирга, бу маълумотларни келажак авлодларга қолдириш зарурлигини ҳам англаган. 1068 йили у вазият тақозоси билан ислом дунёси олимлари йигилган ва илм-фан марказига айланган Бағдод шахрига борган. Натижада, бу ерга йигилган олимлар билан мулоқотда бўлган, илм-фан ютуқлари билан яқиндан танишган. Шу билан бирга у Бағдодда мавжуд бўлган илмий муҳитдан унумли фойдаланган. 1072–1074 йилларда у Бағдод шахрида машҳур "Девони луғатит турк" ("Туркий тиллари луғати") асарини ёзиб битирган. Ҳаётининг сўнгги йилларида яна она шахри – Кошғарга қайтиб келган.

ЯГОНА ҲОҚОНЛИК

*(Шарқий Туркистон, пойтахти дастлаб Болосоғун,
сўнгра Қашқар)*

Базир Билга Кул Қодирхон (Базирхон) (878–910).
Базир Арслонхон (910–914).
Ўғулчоқ Буғрохон (915–932).
Абдулкарим Сотуқ Буғрохон (932–956).
Мусо бинни Сотуқ (Мусо Буғро Қарохон) (956–992).
Ҳорун ибн Сулаймон Буғрохон (993–998).
Аҳмад Туғонхон I (998–1018).
Мансур Арслонхон (1018–1024).
Юсуф Қодирхон (1025–1032).
Сулаймон Арслонхон (1032–1056).
Муҳаммад ибн Юсуф (1056–1058).
Иброҳим ибн Муҳаммад (1058–1059).
Маҳмуд ибн Юсуф (1059–1074).
Ҳасан ибн Сулаймон (1074–1102).
Аҳмад ибн Ҳасан (1102–1128).

ҒАРБҲИЙ ҲОҚОНЛИК

(Мовароуннаҳр, пойтахти дастлаб Бухоро, сўнгра Самарқанд)

Насрхон (992–1012).

Аҳмад Туғонхон (1012–1018).

Али-тегин (1018–1034).

Юсуф-тегин (1034).

Арслон-тегин (1034–1042).

Муҳаммад I (1042–1052).

Иброҳим Тамғочхон (Абу Исҳоқ Бури-тегин) (1052–1068).

Наср ибн Иброҳим (Шамс ул-мулк) (1068–1080).

САЛЖУҚИЙЛАР вассали (1074–1141)

Абу Шужоъ ал-Хидр ибн Иброҳим (1080–1089).

Ёқуб-тегин (1089).

Аҳмадхон ибн ал-Хидр (1089–1095).

Масъудхон (1095–1097).

Сулаймон Қодир Тамғочхон (1097).

Маҳмуд-тегин (1097–1099).

Ҳорун-тегин (1099).

Қодирхон Жаброил ибн Умар (1099–1102).

Муҳаммад Арслонхон ибн Сулаймон (1102–1129).

Наср II (1129).

Аҳмад II (1129–1130).

Иброҳимхон II (1130–1132).

Ҳасан-тегин (1132–1137).

Маҳмуд II (1137–1141).

Иброҳимхон III (1141–1156).

Элхон ибн Ҳасан Чағрихон (1156–1160).

Масъудхон ибн Али (Қилич Тамғочхон) (1160–1168).

Наср ибн Хусайн (1168–1173).
Муҳаммад ибн Масъуд (1173–1178).
Иброҳим ибн Хусайн (1178–1204).
Усмон ибн Иброҳим Буғроҳон (1204–1212).
Хоразмга тобелик даври (1212–1221).
Олтин Ўрдага тобелик даври (1221–1227).
Чағатой улусига тобелик даври (1227–1370).

ШАРҚИЙ ХОҚОНЛИК

*(Талас, Исфижоб, Шош, Еттисув, Қашқар ва
Фарғонанинг шарқий қисми)*

Сулаймон Арслонхон (1040–1056).
Муҳаммад Буғроҳон (1056–1057).
Иброҳим I (1057–1058).
Муҳаммадхон (Тўғрил Қорахон) (1058–1074).
Умархон (Тўғрил Тегин) (1074).
Ҳорун Буғроҳон II (1074–1103).
Аҳмадхон ибн Ҳорун (1103–1129).
Иброҳим II (1129–1158).

ҚОРАХИТОЙЛАР вассали (1141–1212)

Муҳаммадхон II (1159–...).
Юсуфхон ибн Муҳаммад (...–1204).
Маҳмуд ибн Юсуф (1204–1211).
Маҳмудхон (1211–1212).

Хоқонлик ҳудуди найман қабиласи етакчиси Кучлукхон томонидан эгалланди.

ҒАЗНАВИЙЛАР ДАВЛАТИ (962–1187)

962 йили сомонийлар лашкарбошиси Алптегин маркази Ғазна (Ғазни, Афғонистон) шаҳри булган янги давлатга ва янги сулолага асос солди. Бу давлат номи пойтахт шаҳар Ғазна номи билан боғлиқ. Алптегин эса туркий тилдаги "алп" — паҳлавон ва "тегин" — шаҳзода, аслзода сўзларидан ясалган.

Маълумки, Сомонийлар армияси ўзагини ва саркардаларини туркий қабилалар вакиллари ташкил этган. Улар ўз хизматлари эвазига Хуросон ва Афғонистоннинг турли вилоятларини бошқариш ҳуқуқини олганлар. Алптегин ҳам улардан бири эди.

Ғазнавийлар давлатининг энг кучайган даври Сабуктегин (977–997 й.й.) ва унинг ўғли Маҳмуд Ғазнавий (998–1030 й.й.) ҳукмронлигига туғри келади. 1030 йилга келиб бу давлатга ҳозирги Афғонистон, Эрон ва Марказий Осиёнинг бир неча вилоятлари, Ҳиндистоннинг шимолий ва шимоли-ғарбий вилоятлари кирган. Бу давлат равнақ топган даврда саройда ва шаҳарларда буюк олимлар яшаб, ижод этганлар (Беруний, Утбий, Абулфазл Байҳақий, Гардизий, Фирдавсий ва бошқ.).

Сомонийлар сулоласи барҳам топгач, Маҳмуд Ғазнавий уларнинг Хуросондаги бутун ҳудудини, кейинчалик Хоразм давлатини (1017) ҳам ўз салтанати таркибига қўшиб олган. Бироқ Жанубий Тохаристон (ҳозирги Сурхондарё вилояти ва жанубий Тожикистон) ҳудудини ҳам эгаллаш учун кураш бошлаганларида қорахонийлар билан уларнинг манфаатлари ўзаро тўқнашди. Кескин курашлар натижасида Чағониён

ва Термиз Ғазнавийларга бўйсундирилган. Ғазнавийлар билан Қорахонийлар давлати ўртасидаги чегара Амударё деб эътироф қилинган.

1024–25 йилларда Маҳмуд Ғазнавий Термиз яқинида Амударёни кечиб ўтиб, Темир дарвоза (Темир қопқа) орқали Сугдга ҳужум қилган ва Самарқандгача борган. Бу ҳарбий юришлар натижасида Омул (Чоржуй)гача бўлган вилоятлар Қорахонийлар ҳукмронлигидан чиқиб, Ғазнавийлар таъсирига ўтган. Бу даврда Ғазнавийлар давлати Шарқдаги йирик мусулмон давлатига айланган эди. Аммо Маҳмуд Ғазнавийнинг ўғли ва валиаҳди Масъуд Ғазнавий ҳукмронлиги даврида (1030–41 й.й.) бу давлат ўз қўл остидаги ҳудудларни бирин-кетин қўлдан чиқариб, аста-секин таназзулга юз тутга бошлади.

Ғазнавийлар давлати таркибидан дастлаб Хоразм ажралиб чиқди. Ғазнавийларнинг Хоразмдаги ноиб Олтинтош вафот этгач (1032), унинг ўғли Ҳорун ғазнавийларга қарши исён кўтарди (1034). У салжуқийлар ва қорахонийлар билан дўстона алоқа ўрнатиб, Хоразмни мустақил деб эълон қилди. Бу пайтда Қорахонийлар ва Ғазнавийлар ўртасида Чағониён, Хутталон вилоятлари ва Термизни эгаллаш учун яна кескин кураш бошланган эди. Марв яқинидаги Данданакон жангида (1040 йил май) Масъуд Ғазнавий қўшини Салжуқийлардан енгилгач, Ғазнавийлар Хуросонни бутунлай қўлдан чиқаришди. Мағлубиятга учраган султон Масъуд Ғазнавий Ғазнага қочди ва кейинчалик фитначилар томонидан ўлдирилди (1041). Тахтга Масъуднинг укаси Муҳаммад ўтирди. Лекин Масъуднинг ўғли Мавдуд (1041–1048 й.й.) амакиси Муҳаммаднинг қўшинини енгиб, уни ўлдирди ва тахтга ўтирди. Аммо султон Мавдуднинг Амударё юқори қисмидаги вилоятларни қайтариб олиш учун кураши

натижасиз тугади. Султон Фаррухзоднинг (1053–1059 й.й.) ҳаракатлари бирмунча самарали бўлиб, у кетма-кет икки жангда Салжуқийлар қўшинини мағлубиятга учратди. Лекин кейинчалик Алп Арслон Ғазнавийларни енгилшга муваффақ бўлди. Икки ўртада тузилган битимга (1059) мувофиқ, Ғазнавийлар Мовароуннаҳр ва Тохаристонга бўлган ҳар қандай ҳуқуқларини йўқотдилар. Уларнинг ҳудуди Ғазна вилояти ва Шимолий Ҳиндистоннинг бир қисми билан чекланиб қолди. Бу ҳудуд ҳам XII аср бошларидан бошлаб аста-скин қисқариб борди. XII асрнинг 60-йилларида Ғурийлар давлати Ғазнавийларни Шимолий Ҳиндистонга бутунлай сиқиб чиқардилар, пойтахт Ғазнадан Лаҳорга кўчирилди (1161). Ғурийлар давлати ҳукмдори Ғиёсиддин Муҳаммад қўшини Лаҳорни босиб олгач, Ғазнавийлар давлати бутунлай тугатилди (1186).

962–1187 йилларда ҳукмронлик қилган Ғазнавийлар давлатининг ўша даврдаги ҳудуди.

Ғазнавийлар давлатида илм-фан ва маданият, хусусан адабиёт ривожланган. Маҳмуд Ғазнавий она тилиси туркийдан ташқари форс, араб, ҳатто паҳлавий тилларини ҳам мукамал билган ва ўзи шеърлар битган. Унинг саройида 400 дан ортиқ олим, шоир ва санъаткорлар тўпланиб, фаол ижод билан шуғулланишган. Абу Райҳон Беруний ҳамда Фаррухий, Унсурий, Манучехрий, Носир Хусрав, Утбий, Гардизий, Байҳақий сингари олим ва шоирлар Ғазнада яшаб ижод қилишган. Беруний ўзининг "Қонуни Масъудий" ва Байҳақий ўзининг "Таърихи Масъудий" асарларини Масъуд Ғазнавийга бағишлаган. Фирдавсий машҳур "Шоҳнома" достонини Маҳмуд Ғазнавийга тақдим этган.

Ғазнавийлар даврида қурилиш ва меъморчиликка ҳам катта эътибор қаратилган. Ғазна, Балх, Нишопур, Лоҳур ва бошқа шаҳарларда кўплаб мадрасалар, масжидлар, хонақолар, саройлар ва боғлар қурилган, кутубхоналар фаолият кўрсатган. Хусусан, пойтахт Ғазна шаҳри гуллаб яшнаган.

Алптегин (961–963).

Абу Исҳоқ Иброҳим (963–966).

Билга-тегин (966–974).

Пири-тегин (974–977).

Сабуктегин (977–997).

Исмоил (997–999).

Маҳмуд Ғазнавий (999–1030).

Муҳаммад (1030–1031).

Масъуд (1031–1041).

Муҳаммад (иккинчи марта) (1041).

Мавдуд (1041–1050).

Масъуд II (1050).

Алш (1050).
Абдуррашид (1050—1053).
Тугрил (1053).
Фаррухзод (1053—1059).
Иброҳим (1059—1099).
Масъуд III (1099—1115).
Шерзод (1115).
Арслоншоҳ (1115—1118).
Баҳромшоҳ (1118—1152).
Хусравшоҳ (1152—1160).
Хусрав Малик (1160—1186).

ХОРАЗМШОҲЛАР ДАВЛАТИ

Хоразмда Исломдан олдин ва кейин тўртта хоразмшоҳлар сулоласи ҳукмронлик қилганлиги тарихий манбаларда ёзилган. Булар Африғийлар (305–992 й.й.), Маъмунийлар (992–1017 й.й.), Олтинтош сулоласи (1017–1041 й.й.), Ануштегинийлар сулоласидир (1077–1231 й.й.). Африғийлар сулоласи ҳақида юқорида маълумот берган эдик. Қуйида кейинги уч сулола ҳукмронлиги даври ҳақида қисқача ҳикоя қилмоқчимиз.

995 йилгача Хоразм икки қисмга — Шимолий Хоразм (пойтахти Урганч ёки Гурганч) ва Жанубий Хоразм (пойтахти Кос)га бўлинган эди. 995 йили Маъмун ибн Муҳаммад ҳар иккала Хоразмни бирлаштириб, хоразмшоҳ унвони билан идора эта бошлади. Гурганж (Кўҳна Урганч) йирик маданий марказга айланди. Хоразмшоҳ Абул-Ҳасан Али ибн Маъмун (997–1009 й.й.) ташаббуси билан ўз даврининг машҳур алломалари Абу Наср ибн Ироқ ва Беруний Нишопур, Балх, Бухоро, Бағдод сингари шаҳарлардан таниқли олимларни Гурганж (ҳозирги кўҳна Урганч) шаҳрига таклиф қилдилар. Уларнинг илмий изланишлари учун бу ерда барча шароитлар яратиб берилди. "Дор ул-ҳикма ва маориф" ("Билим ва маориф уйи") номи билан машҳур бўлган бу ўзига хос академияда фаннинг турли соҳаларида тадқиқотлар олиб борилди. Ҳинд, юнон, араб олимларининг асарлари ўрганилди, улардан нусхалар кўчирилди ва таржима қилинди. Натижада, бой кутубхона бужудга келди. Мадраса ва хаттотлик мактабларида юзлаб шоғирдлар илм ва ҳунар сирларини ўргандилар.

Астрономия соҳасидаги асарлари билан танилган Абу Наср ибн Ироқ, мантиқ, фалсафа ва табобат илмида ном қозонган Абулхайр ибн Хаммор, машҳур табиб Абу Саҳл

ал-Масиҳий, кўпқиррали илм соҳиблари Абу Райҳон Беруний ва Абу Али ибн Сино Академия номини оламга таратдилар. Абу Бакр ал-Хоразмий ва Абул Фараж ибн Ҳинду эса араб тилидаги шеърятни янги поғонага кўтарганлар. Академияда жами 100 дан ортиқ машҳур алломалар илмий изланишлар олиб борганлар.

Гурганждаги илмий изланишлар Хоразмшоҳ Маъмун ибн Маъмун даврида ҳам муваффақиятли давом эттирилди. Тиббиёт, кимё, минералогия, астрономия, тарих, адабиёт соҳаларида кўплаб илмий асарлар яратилди.

Аммо 1017 йили уюштирилган суиқасд туфайли Маъмун ибн Маъмун ўлдирилди. Қўшни Ғазнавийлар давлати асосчиси Маҳмуд Ғазнавий Хоразмга бостириб кириб, бу ердаги олимларнинг кўпчилигини ўз пойтахти — Ғазна шаҳрига олиб кетди. Шу тариқа Академиянинг фаолияти барҳам топди.

Маҳмуд Ғазнавий ўзининг бош ҳожиби Олтинтошни хоразмшоҳ унвони билан Хоразм ҳокими этиб тайинлади.

1043 йили Хоразм салжуқийлар давлатига қўшиб олинди. Салжуқийларнинг Хоразмдаги ноиби хоразмшоҳ Отсиз салжуқийлар заифлигидан фойдаланиб, мустақил сиёсат юргиза бошлади ва Хоразмда янги сулолага асос солди. Хоразмшоҳ Отсизнинг набираси Такаш 1187 йили Нишопурни, 1192 йили Райни, 1193 йили Марвни босиб олди, 1194 йили салжуқийлар султони Туғрул II ни енгди. Хоразмшоҳ Такаш даврида (1172—1200 й.й.) Эроннинг Шарқий қисми Хоразмга қўшиб олинди. Унинг ўғли Хоразмшоҳ Муҳаммад даврида Хоразм Яқин Шарқда энг қудратли давлатга айланди. Хоразмга Каспий денгизининг шимолий соҳилларидан Форс қўлтиғигача, Кавказдан Ҳиндукуш тоғларигача бўлган ҳудуд қарарди. Хоразм Хитой, Мўғулистон, Тибет, Ҳиндистон, Яқин Шарқдаги мамлакатлар, Рус ва Волга бўйидаги шаҳарлар билан савдо-сотиқ қиларди.

1220 йили Чингизхон қўшини Хоразмга бостириб кирди. Хўжанд ҳокими Темур Малик, Хоразмшоҳнинг ўғли Жалолиддин Мангуберди бошчилигидаги кучлар муғулларга қаттиқ қаршилиқ кўрсатдилар. 1221 йили муғуллар Урганчни эгаллаб, уни вайрон қилдилар. Деҳқон ва ҳунармандларнинг кўп қисми қириб ташланди ёки Муғулистонга олиб кетилди. Савдогар ва руҳонийлар мусулмон давлатларига қочиб кетдилар.

Сўнги Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангуберди Эроннинг шимолида пойтахти Табриз бўлган янги давлатга асос солди. Ун йилга яқин у истилочиларга қарши мардона кураш олиб борди. Аммо 1231 йили Жалолиддин фожиали ҳалок бўлгач, бу давлат ҳам муғуллар томонидан тугатилди.

1388 йили Хоразм темурийлар давлатига қўшиб олинди. 1413 йилдан Хоразмни Шохруҳнинг ноиблари идора этдилар. 1505 йили Хоразм Шайбонийхон бошчилигидаги кучманчи ўзбеклар томонидан эгалланди. Аммо у 1510 йили Эрон ҳукмдори Исмоил Сафавий қўшинлари билан жангда ҳалок бўлгач, Хоразм ҳам Эрон қўл остига ўтди. Икки йилга яқин бу истилога қарши кураш олиб борган хоразмликлар 1511 йили эронийларни қувиб юбордилар ва Хоразм тахтига шайбонийлардан Элбарсхонни ўтқаздилар (Хива хонлиги бўлимига қаранг).

МАЪМУНИЙЛАР сулоласи

Абу Али Маъмун ибн Муҳаммад (992–997).

Абул-Ҳасан Али ибн Маъмун (997–1009).

Абул-Аббос Маъмун ибн Али (1009–1017).

Абул-Хорис Муҳаммад (1017).

ОЛТИНТОШ сулоласи

Олтинтош (1017–1032).

Ҳорун ибн Олтинтош (1032–1034).

Исмоил ибн Олтинтош (1034–1041).

АНУШТЕГИНИЙЛАР сулоласи

Ануштегин (1077–1097).

Қутбуддин Муҳаммад (1097–1127).

Алоуддин Отсиз (1127–1156).

Эл-Арслон (1156–1172).

Султоншоҳ Маҳмуд (Хуросонда — 1172–1193).

Алоуддин Такаш (1172–1200).

Алоуддин Муҳаммад (1200–1220).

Жалолиддин Мангуберди (Табризда — 1220–1231).

САЛЖУҚИЙЛАР ДАВЛАТИ

Салжуқийлар давлати номи кучманчи турк-уғуз қабиласи бошлиғи Салжуқ номидан олинган. Салжуқий турклар XI асрнинг 30-йилларида ҳарбий хизматлари эвазига Хуросонда ғазнавийлардан мулклар олдилар. 1038 йили улар Нишопурни эгаллаб, ўз раҳбарлари Тўғрулбекни султон деб эълон қилдилар. Салжуқийлар секин-аста бутун Хуросонни (1038–1044 й.й.), Хоразмни (1043) бўйсундириб, Ғарбий Эрон (1042 ва 1051 йиллар), Озарбайжон (1054) ва Ироқни (1055) босиб олдилар. Аббосийлар халифаси ал-Қоим (1031–1075 й.й.) Тўғрулбекни султон ҳамда "Шарқ ва Ғарб подшоҳи" деб тан олишга мажбур бўлди ҳамда ўзига куёв қилди. Тўғрулбек Рай шахрини, унинг укаси Чағрибек Довуд (990–1060 й.й.) Марвни ўзларига пойтахт қилдилар. 1050 йилда Тўғрулбек пойтахтни Райдан Исфаҳонга кучирди.

Алп Арслон (1063–1072 й.й.) ва Маликшоҳ I (1072–1092 й.й.) даврида Салжуқийлар Арманистонни эгалладилар, Византияни енгиб (1071), бутун Кичик Осиёни (1071–1081 й.й.), кейинчалик Сурия ва Фаластинни босиб олдилар. Улар Грузия ва Ширвонни ўзларига бўйсундириб, у ерлардаги ҳукмдорларни ўз вассалларига айлантирдилар. Салжуқийлар қўшинлари Арабистон яриморолидаги Яман ва Баҳрайн ерларини ҳам ўз тасарруфларига киритдилар. 1074 йили Термиз, Бухоро, Самарқанд, кейинчалик Фарғонани ишғол этдилар. Маликшоҳ I ҳукмронлиги даврида Салжуқийлар ҳарбий-сиёсий жиҳатдан ниҳоятда кучли эдилар.

XI аср охирларидан бошлаб, Салжуқийлар давлати таназзулга учрай бошлади. Чунки биринчи сано юришлари натижасида Салжуқийлар Ширвон ва Кичик Осиёнинг қирғоқ бўйи ҳудудларидан, Сурия ва Фаластиннинг бир

қисмидан ажралди. Тўғрулбек авлодларининг баъзилари мустақил султонликлар тузиб олдилар: Кермон султонлиги (1041—1187 й.й.), Сурия султонлиги (1074—1117 й.й.), Кўня (Рум) султонлиги (1077—1307 й.й.).

XI аср охирларида Салжуқийлар давлати Шарқий Туркистондан Урта ер ва Мармар денгизларигача бўлган катта ҳудудни ўз ичига олган. Бу давлат Хитой билан Византия уртасида жойлашган. Салибчиларнинг Шарққа юришларини тўхтатишда Салжуқийлар давлати катта роль ўйнаган.

Маликшоҳ вафотидан кейин унинг ўғиллари ўртасида тахт учун кураш авж олди. Натижада, Салжуқийлар давлати иккига бўлинди: Ғарбий Эрон, Ироқ ва Озарбайжонни Ироқ султонлиги (1118—1194 й.й.) номи билан Маҳмуд бошқарди. Ҳамадонни пойтахт қилди. Хуросон, Сейистон, Хоразм ва Мовароуннаҳрда Маликшоҳнинг ўғли Султон Санжар (1118—1157 й.й.) ҳукмронлик қилди. Пойтахти Марв шаҳри эди.

Бироқ Шарқдан қорахитойларнинг Мовароуннаҳрга бостириб кириши, Самарқанд яқинида бўлган Қатвон жангида (1141 йил 9 сентябрь) уларнинг қарлуқлар билан биргаликда Салжуқийлар ва Қорахонийларнинг бирлашган қўшинини тор-мор қилиши натижасида Санжарнинг қудрати заифлаша бошлади. У дастлаб Мовароуннаҳр, кейинчалик Хуросоннинг асосий қисмидан ажралди. Ануштегиний Қутбиддин Муҳаммад ва Отсиз даврларида Хоразм ҳам ўз мустақиллигини тиклади. Отсиз Салжуқийларнинг пойтахти Марвни эгаллаб, Нишопурни қамал қилди (1141—1142 й.й.).

Санжар вафотидан сўнг (1157 й.) Салжуқийларнинг Хуросондаги ҳукмронлиги тугади. Хуросон ўғузлар томонидан эгалланди. 1194 йили Хоразмшоҳ Такаш Ироқ

султонлигини тор-мор қилиб, уз давлатига қушиб олди (1194 й.). Фақат Куня султонлиги XIV аср бошларигача ҳукм сурди.

Салжуқийлар давлатида илм-фан ва маданият ривожланган. Айниқса, Эрон, Ироқ ва Мовароуннаҳрда маданий юксалиш юқори булган. Нишопур, Исфаҳон, Басра, Ҳирот, Марв, Бухоро, Самарқандда мадрасалар бунёд қилинган. Хусусан, буюк вазир Низомулмулк қурдирган Бағдоддаги Низомия мадрасаси (1067 й.) бутун жаҳонга машҳур бўлган. Низомулмулк давлатни бошқариш асослари ҳақида "Сиёсатнома" асарини яратган. Мунажжим ва риёзиётчи олим Умар Хайём лойиҳасига кўра, Исфаҳонда расадхона қурилган. У Маликшоҳ топшириғига кўра, расадхонада кузатув ишларини олиб борган ва сосонийларнинг шамсий тақвимини ислоҳ этиб, янги тақвим ("Маликшоҳ тақвими" ёхуд "Жалол эраси")ни тузган (1079). Низомий Ганжавий, Жалолиддин Румий, Саъдий Шерозий, Умар Хайём форс шеърятининг сўнамас дурдоналарини яратишган. Муҳаммад Ғаззолий, Фаридуддин Аттор, Хожа Юсуф Ҳамадоний каби ислом уламулари ва суфийлар ижод қилишган.

Салжуқийлар давлатида риёзиёт ва илм нужум (Баҳовуддин Абубакр Марвазий, Шарафиддин Тусий, Абулҳасан Али Марвазий, Абулҳотам Музаффар Исфаҳорий, Заҳириддин Ғазнавий), тиббиёт ва кимё (Исмоил Журжоний, Фаҳриддин Розий), тарих (Заҳириддин Нишопурий, Садриддин Ҳусайний, Ануширвон Кошоний, Абу Бакр Равондий), адабиёт (адиб Собир Термизий, Носир Хусрав, Анварий, Асириддин Ахсикатий, Рафъий Марвазий ва бошқ.) соҳаларига оид кўплаб бебаҳо асарлар яратилган. Бу даврда Нишопур, Марв, Исфаҳон, Рай, Ҳамадон каби пойтахт шаҳарлар, шунингдек Бухоро,

Самарқанд, Термизда куплаб меъморий ёдгорликлар қурилган. Марв гуллаб яшнаган, у "Марви Шоҳижаҳон" — "Шаҳарлар шоҳи" деб улуғланган. Тарихчи ва сайёҳ Ёқут Ҳамавий Марвда булганида бу ерда 10 та йирик кутубхона борлигини кўрган ва улардан фойдаланган. Термиз яқинидаги Пайғамбар оролида Зулқифл мажмуаси (XI–XII асрлар), Султон Саодат меъморий мажмуи (XI–XVIII асрлар), Жарқўрғон минораси (1109 й.), Марвда Султон Санжар мақбараси (XII асрлар) ва бошқа меъморий обидалар қурилган.

Салжуқийларнинг Куня султонлигида ҳам маданият тараққий этган. Кичик Осиёнинг исломлашиш жараёни кучайиб, тасаввуфнинг мавлавийлик, бектошия каби тариқатлари шаклланган, ахийлик (жавонмардлик) ва қаландарлик кучайган. Жалолиддин Румий, Юнус Эмро (1240–1320 й.й.), Хожа Бектош Вали (1248–1338 й.й.), Садриддин Кунёвий, Шаҳобиддин Сухравардий сингари машҳур мутасаввифлар етишиб чиққан. Куня (Иконий), Сивас, Қайсария, Никея шаҳарлари йирик маданий марказлар ҳисобланган. Бу пайтда "Ўғузнома" достонининг ёзма варианты шаклланган, латифада Хўжа Насриддин (Афанди) образи яратилган.

Туғрулбек (1038–1063).

Алп Арслон (1063–1072).

Маликшоҳ (1072–1092).

Маҳмуд (1092–1094).

Берқиёруқ (1094–1104).

Иккинчи Маликшоҳ, Муҳаммад (1105–1118).

Султон Санжар (1118–1157).

ҚОРАХИТОЙЛАР ДАВЛАТИ

Ўрта асрларда Шарқий Туркистон. Или ва Чу водийси. Еттисув ва Ўрта Осиёда мавжуд бўлган давлат (тахминан 1140—1213 й.й.). Пойтахти — Чу дарёси бўйида жойлашган Хуси-орда (Болосоғун). Асосчиси — Елюй Даши.

1125 йили Қиданлар салтанати чжурчженлар томонидан тор-мор этилгач, қиданлар хони Елюй Даши бир гуруҳ гарафдорлари билан Фарбга қочади. Уни 18 қабила вакиллари қўллаб-қувватлайди. У ўз қўшинини бу қабилалар жангчилари билан тўлдиргач, илгари Қорахонийлар давлати ҳудудига келиб жойлашган қиданлар (тарихий манбаларда 16 минг оила) ёрдамида бутун Марказий Осиёни босиб олади. Елюй Даши ўзини ғўрхон — ғурхон, яъни қабилалар бирлашмасининг хони деб эълон қилади.

У дастлаб 1134 йили Болосоғун шаҳрини эгаллайди ва уни ўз пойтахтига айлантиради. 1137 йили Фарбий Қорахонийлар давлатини тамомила бўйсундиради. 1141 йили Елюй Даши қорлуқлар билан иттифоқда Самарқанд яқинидаги Қатвон чўлида Султон Санжар ва Қорахонийларнинг бирлашган қўшинини тор-мор қилади. Орадан кўп ўтмай у Хоразмни ҳам эгаллайди. Шу тариқа Қорахитойлар салтанати вужудга келади.

XII аср ўрталаридан XIII аср бошларигача 18 ёшга тўлган барча қиданлар (қорахитойлар) ғурхонлар қўшинида хизмат қилиши мажбурий бўлган. Бу армия ёрдамида қорахитойлар давлати Амударё ва Балхаш кулидан Кунълун ва Бейшан тоғларига қадар ҳудудни эгаллаган.

Ғурхонлар қиданларга тақлидан тангалар зарб этдирганлар, лекин тобе юртларнинг иқтисодиёти ва ички ишларига кам аралашганлар, улар фақат вассалларидан

(Балх, Хоразм, Хўтан, Гаочан ва бошқ.) солиқ олиш билан кифояланганлар.

Елюй Даши 1143 йили вафот этгач, давлатни кичик ўғли Илия номидан беваси Табуян бошқаради. Илия 1151 йили тахтга чиқади ва давлатни 10 йил бошқаради. Ундан кейин синглиси Елюй Пусуван 1177 йилгача ҳукмдорлик қилади. Сўнгра тахтга Илиянинг ўғли Чжулху чиқади. Аммо доимий исёнлар ва узаро урушлар давлатни кучсизлантирди.

Чингизхон томонидан 1208 йили Иртиш дарёси соҳилида тор-мор қилинган меркит ва найман қабилалари қолдиқлари Шарқий Тянь-Шань ва Еттисувга кучиб ўтдилар. Найманлар сардори Кучлук Гурхон хизматига кирди. Аммо у тарқоқ қабилаларни бирлаштириб, куч тўплагач, ҳокимият учун даъвогарлик қила бошлади. Аста-секин қорахитойлар ҳудудини эгаллашга киришди. Гурхон ўзига тобе ҳудудлардан ҳарбий ёрдам сўрашга мажбур бўлди. Аммо Самарқанд ҳокими Усмон ибн Иброҳим унинг талабини бажармай, тобора кучайиб бораётган Хоразмшоҳ томонига ўтди. Бундан ғазабланган Гурхон Самарқанд устига 30 минглик қўшин юборди. Тароз шаҳри яқинида бўлиб ўтган жангда Хоразмшоҳ ва самарқандликларнинг бирлашган қўшини ғолиб чиқди. Қорахитойлар аскарлари ортга қайтиб, ўз шаҳарларини талай бошлади. Болосоғун шаҳрига етиб келганида шаҳар аҳли дарвозани очмади. Чунки улар Хоразмшоҳ аскарлари изма-из келаяпти, деб эшитгандилар. 16 кунлик қамалдан кейин шаҳар олинди ва уч кун қатли ом қилинди. Солномачиларнинг ёзишича, 47 минг киши ҳалок бўлган.

Тобора кучайиб бораётган Кучлук 1211 йили Қорахитойлар билан тўқнашувда Гурхон Чжулхуни асир олди (у 2 йилдан сўнг вафот этди). 1218 йили Чингизхон

томонидан найманларнинг тор-мор қилиниши билан Қорахитойлар давлати батамом тугатилди.

Асрлар ўтиши билан қорахитойлар туркий халқлар таркибига сингиб кетдилар. Ҳозирги пайтда қирғиз, қozoқ ва қорақалпоқ халқлари таркибида қорахитой уруғи бор. Ўзбекистонда улар Самарқанд, Бухоро ва Хоразм вилоятлари ҳудудида яшаганлар. Масалан, XIX асрнинг 70-йилларида Самарқанд вилоятида қорахитойлар 45 минг кишидан иборат бўлган. Ҳозир бу атама жой номлари сифатида сақланиб қолган.

ГУРХОНЛАР сулоласи

Елюй Даши (1124–1143).

Табуян (1143–1151).

Елюй Илия (1151–1161).

Елюй Пусуван (1161–1177).

Елюй Чжулху (1177–1211).

Кучлук (1211–1218).

МУҒУЛЛАР ДАВЛАТИ

XIII асрнинг биринчи ярмида Чингизхон ва унинг ворисларининг истилочилик урушлари натижасида барпо этилган давлат. 1206 йил баҳорда Муғулистондаги турк ва муғул қабилалари сардорларининг қурултойида Темучин хон этиб сайланган ва унга "Чингизхон" ("Улуғ хон") деб ном берилган, ташкил этилган давлат "Якка монгол улус" деб аталган.

Чингизхон ҳокимиятни мустаҳкамлаш йўлида бир қанча ислохотлар ўтказган. Жумладан, минг оилани бир маъмурий бирликка бўлишга асосланган ва ҳарбий тус берилган янги маъмурий тузум жорий этган. Унга кўра, Чингизхонга тобе бўлганлар жами 95 та "минг оила" бирлигига бўлиб чиқилган ва буларнинг ҳар бирига уруш даврида Чингизхонга садоқат билан хизмат кўрсатган кишилар бошлиқ қилиб тайинланган. Лекин амалда айрим мингликлар бир неча минг оиладан иборат ҳам бўлган. Мингликларни ташкил этишда имкон борича бир тоифадаги қардош авлодларни ва қабилаларни бир-биридан ажратмасликка эътибор берилган. Мазкур "минг оила"лар, ўз навбатида, ғарбий "ўнг қанот" ва шарқий "сўл қанот", марказий ва тоғликлар каби 4 қисмга бўлинган. Ҳар бир минг оила юзликка ва ўнликка бўлинган. Аҳолини рўйхатга олиш ишлари амалга оширилган. 15 ёшдан 70 ёшгача бўлган эркаклар ҳарбий хизматга яроқли деб топилган. Қўшинда қаттиқ тартиб ўрнатилган, қонунбузарлар учун қаттиқ жазо, қонун устуворлигини ҳимоя қилганларга эса ҳурмат билдирилиб, мукофот белгиланган. Савдо йўллари, авваламбор Буюк ипак йўлининг хавфсизлигини таъминлаб, ундан тўла фойдаланишга эътибор берилган. Бу тадбирлар Чингизхон

ҳокимиятини мустаҳкамлашда ижобий самара берган.

Чингизхон Қорақурум қалъасини ўз империясининг пойтахтига айлантиради. Мунке вафотидан кейин пойтахт Хонбалиқ (Пекин) шаҳрига кўчирилди. Хат-саводли одамлари кам бўлган мўғуллар давлат бошқарув ишларида уйғурлардан ҳамда мусулмон савдогарларидан фойдаландилар. Чингизхон ва нуёнларининг маслаҳатчилари, мирзолари ва баъзи бир мулк маъмурлари, асосан, уйғурлардан бўлган. Масалан, Шарқий уйғурлар хони Идиқут (Саодатбек) хоннинг яқин дўсти ва маслаҳатчиси эди. Ташатун исмли уйғур эса давлат муҳрдори лавозимини ҳамда шахзодаларни хат-саводга ўргатувчи устод вазифасини бажарган. Чингизхон тарқоқ жангари мўғул уруғларини бирлаштиргач, тажовузкорлик сиёсатини юргизди.

1207—1211 йилларда Сибирь ва Шарқий Туркистон халқлари (бурят, ёқут, ойрот, қирғиз ва уйғурлар) бўйсундирилди. Тангут давлатига қарши бир қанча юришлар қилинди (1227 йили тамомила босиб олинди). 1211 йили Шимолий Хитойга ҳужум бошланди. 90 га яқин шаҳар вайрон қилиниб, 1215 йили Пекин шаҳри ҳам босиб олинди. 1217 йилда Хуанхэ дарёсининг шимолидаги ерлар тамоман мўғуллар қўлига ўтди. 1219—1220 йилларда Хоразмшоҳлар ҳукмронлиги остидаги Марказий Осиё ҳудуди тўла забт этилди.

Забт этилган ўлка ва вилоятларни Чингизхон 1224 йилда ўғиллари ва набираларига тақсимлаб берди. Жанубий Сибирь, Дашти Қипчоқ, Волга бўйи, Хоразм ва Дарбандгача бўлган ўлка Чингизхоннинг тўнғич ўғли Жўжиги (унинг вафотидан кейин эса, набираси Ботуга мерос бўлган) топширилди. Шарқий Туркистон, Еттисув ва Мовароуннаҳрга унинг иккинчи ўғли Чағатой эга бўлди.

Чингизхон ўз ватани Мўғулистонни, шунингдек Хитойни учинчи ўғли ва вориси Уқтойга берди. Кенжа ўғли Тулуйга эса Хуросон, Эрон ва Ҳиндистон тегди.

Мўғулистон ва Шимолий Хитойда яшаган қабилалар дастлаб шаманизмга эътиқод қилган бўлсалар, кейинчалик буддизмнинг Тибетдаги ламаистик шаклига ўтдилар. Купгина хонларнинг исми буддизм дини билан боғлиқ эканлиги ҳам шундан.

Чингизхоннинг набираси Мунке ҳукмронлиги даврида (1251—60 й.й.) Мўғуллар давлати таркибига Мўғулистон, Шимолий Хитой, Корея, тангутларнинг Си-Ся подшолиги, Марказий ва Ўрта Осиё, Кавказorti, Эрон, Афғонистон ва Русь ерларининг аксарияти кирган. Мунке ўлимидан сўнг Мўғуллар давлати парчаланиб кета бошлади. Ундан дастлаб Боту (1236—1255 й.й. ҳукмронлик қилган) ва Ҳулоку (1256—1265 йиллар ҳукмронлик қилган) улуслари ажралиб чиқиб, мўғуллар сулоласи ҳукмронлиги остида мустақил давлатлар тугдилар (Олтин Ўрда, Ҳулокуийлар давлати).

Мункенинг ўрнига тахтга чиққан укаси Хубилай (1260—94 йиллар ҳукмронлик қилган) даврида мўғуллар Хитойнинг бутун ҳудудини босиб олишди. Хубилай, ва унинг ворислари салтанати Юань деб атала бошлади. 1368 йилда Хитойдаги халқ қўзғолони натижасида мўғуллар у ердан қувилдилар. Куликово жангидан сўнг мўғулларнинг Русдаги ҳукмронлигига ҳам дарз кетди. XIV асрнинг иккинчи ярмида Эрон, Кавказorti ва Ўрта Осиёда мўғуллар ҳукмронлиги тугатилди.

XIV асрнинг сўнгги чорагида Мўғуллар давлатини тиклашга ҳаракат қилинди. Аммо бу ҳаракатлар натижа бермади. Даянхоннинг ўлимидан кейин мамлакат Жанубий Мўғулистон ва Шимолий Мўғулистонга бўлиниб кетди. Шимолий Мўғулистон ҳам ўз навбатида ғарбий ва шарқий

қисмларга ажралди. XVI асрда Муғулистон ҳудудида жами 200 ҳокимлик мавжуд эди.

Чингизхон (1206–1227).

Угедей (1227–1241).

Турагене (васий сифатида) (1241–1246).

Гуюкхон (1246–1249).

Ўғул-Ғаймиш (васий сифатида) (1249–1251).

Мунке (Мангу) (1251–1260).

Хубилай (1260–1294).

Темур Улжайту (1294–1307).

Қайшан Гулюк (1307–1311).

Айурпарибхадра Буянту (1311–1320).

Суддхипала Геген (1320–1323).

Эсан Темур (1323–1328).

Аригаба (1328).

Жижжағату Тўқтемур (1328–1329).

Кушила Кутуқту (1329–1332).

Ринчендпал (Иринжипал) (1332).

Туған Темур (1332–1370).

Чингизхоннинг ўғли Тулуй авлоллари ҳукмронлиги Муғулистонда XVII асргача давом этди, Хитойдаги муғул хонлари ўрнига 1368 йили Мин сулоласи вакиллари келди.

ОЛТИН ЎРДА ДАВЛАТИ

XIII асрнинг 40-йиллари бошида Жужихоннинг ўғли Боғухон (1238—1255 й.й.) томонидан асос солинган давлат. 1224 йилда Жужи улуси Хоразм ва Шимолий Кавказдан иборат эди. 1236—40 йилларда Ботухоннинг юришлари натижасида Волга булғорлари юрти, Дашти Қипчоқ, Қрим, Ғарбий Сибирь Олтин Ўрдага қушиб олинди. Рус князлари Олтин Ўрдага қарам бўлиб, хирож тўлаб турганлар.

Сирдарёнинг юқори оқими ва Тянь-Шаннинг ғарбий ён бағридан Днепр дарёсининг қуйи оқимига қадар ёйилган даштлар XI—XV асрларда "Дашти Қипчоқ", яъни Қипчоқ дашти деб аталган. Бу даврда қипчоқлар Иртиш дарёси соҳилларидан ғарбга томон кўчиб (1030 й.) Хоразмга қушни бўлишган, Қозоғистон ҳудуди, шунингдек жанубий рус даштларини эгаллашган. Дашти Қипчоқ аҳолиси шарқ манбаларида — половецлар, Византия солномаларида — куманлар, венгер манбаларида кунлар деб аталган. Дашти Қипчоқ Шарқий ва Ғарбий қисмдан иборат бўлиб, Ёйиқ (Урал) дарёси уларни ажратиб турган. Ғарбий қисм Ёйиқ ва Итил (Волга) дарёсидан то Днепргача бўлган ҳудуддан иборат бўлган. XIII асрда Дашти Қипчоқни мўғуллар босиб олиб, тарихда Жужи улуси номи билан машҳур бўлган Олтин Ўрда давлатини барпо этганлар.

XIV аср бошларида ўзаро тахт талашишлар туфайли Жужи улуси икки қисмга бўлиниб кетган. Дашти Қипчоқнинг шарқий қисмида Оқ Ўрда ташкил топган. XIV асрнинг 60-йилларида шарқий Дашти Қипчоқ "Ўзбеклар мамлакати", унинг аҳолиси эса "ўзбеклар" деб атала бошланди. XV асрнинг 20-йилларидан бошлаб шарқий Дашти Қипчоқда Абулхайрхон ва унинг қариндош-уруглари ҳукмронлик қилган. Дашти Қипчоқнинг асосий аҳолиси кучманчи ва ярим ўтроқ бўлиб, чорвачилик ва овчилик, дарё ва кўл

ёқаларида яшаган аҳоли деҳқончилик, шаҳарлари (Сарой Боту, Сарой Берка, Ўрда Бозор, Сигноқ, Арқуқ)даги аҳоли эса хунармандчилик ва савдо-сотиқ билан шуғулланган. Бу даврда халқ огзаки ижоди, мусиқа, санъат ва меъморчилик ривожланган.

Олтин Ўрда пойтахти Ботухон даврида Итил (Волга) дарёсининг куйи қисмидаги Сарой Боту шаҳри эди. Беркахон (1255–1266 й.й.) даврида пойтахт соҳил бўйлаб юқорига — Сарой Беркага кучирилди. Олтин Ўрда муғул хонига қарам бўлиб, Ботунинг иниси Берка даврида мустақилликка эришди. Сарой Боту, Сарой Берка, Урганч, Судак, Қофа (Феодосия), Азов савдо марказлари эди. Олтин Ўрдани хон бошқарган. Зарурат туғилганда қурултой чақирилган. Давлат ишлари билан бекларбеги, девон ишлари билан вазир шуғулланган. Солиқ йиғиш доруға ихтиёрида бўлган. Қушинларга туманбеги, нуён (амир), юзбошилар қумондонлик қилганлар.

Олтин Ўрда Жўжининг 14 нафар ўғлининг 13 улусидан иборат эди. Улар ўз улусларини мустақил бошқаришга интиланлар. Мустақиллик ҳаракати Мангу Темур (1266–1282 й.й.) вафотидан кейин кучайди. Тўда Мангу (1282–1287 й.й.), Тўла Буға (1287–1291 й.й.) хонликлари даврида туманбеги Нўғайнинг нуфузи кўтарилди. 5 йил орадан ўтгач, яна исён кўтарилди. Унга Ўзбекхон (1312–1342 й.й.) барҳам берди. У ва вориси Жонибек (1342–1357 й.й.) даврлари Олтин Ўрда ҳарбий салоҳиятининг энг кучайган даври бўлди. Ўзбекхон даврида Олтин Ўрда қуруллой кучлари 300 мингга етган. Улуслар вилоятларга айлантирилиб, улар амирлар томонидан бошқарилган, қуруллойлар чақирилмай қўйган.

Ўзбекхон Сарой Беркада ва Қримда масжидлар, мадрасалар, саройлар, мақбаралар қурдирган. Ибн Арабшоҳ Соҳибқирон Амир Темур ҳақидаги китобида Дашти Қипчоқни шундай таърифлайди: "Бу ерлар ёлғиз тоторларники бўлиб, турли-туман чорвалари кўп ва турк

қабилалари билан тўлиқ; унинг чегаралари муҳофаза этилган, ён томонлари маъмур, теварак-атрофлари бепоеъ, сув ва ҳавоси соф. Даштнинг халқи довжурок, қўшинлари — мерган ёйчилар, (бошқа) туркларга нисбатан уларнинг лаҳжалари тўғрироқ ва улардан кўра қалблари софроқ, юзлари ҳуснлироқ, чиройлари баркамолроқ. Аёллари қуёш, эркаклари тўлин ой мисоли... Баракахон ҳузурида, ундан кейин Ўзбек ва Жонибекхон ҳузурида Мавлоно Қутбуддин аллома ар-Розий, шунингдек Шайх Саъдуддин Тафтазоний ва "Ҳожибия"нинг шарҳловчиси Саййид Жалолуддин ва улардан бошқа ҳанафийлар ва шофеийларнинг фозил кишилари бор эди. Сунгра, улардан кейин Мавлоно Ҳофизуддин ал-Баззозий ва Мавлоно Аҳмад ал-Ҳужандий бор эдилар. Ушбу саййидларнинг воситаси билан Сарой илму фаннинг маркази, бахту саодат манбаи бўлиб қолди ва қисқа муддатда у ерда олимлар, фозиллар, адиблар, зарифлар, етук кишилар ва фазилат соҳиблари, ажойиб ва гузал хислатли кишилардан шунчалик (кўп) даражада йиғилдики, у ердан бошқа ҳеч бир жойда, ҳатто Мисрнинг (Қоҳиранинг) жомеъ масжиди ва унинг шаҳарларида ҳам шунчалик йиғилмаганди".

Лекин ички зиддиятлар 1357 йили Жонибекнинг ўлдирилиши билан яна юзага чиқди. 1380 йилгача 25 марта хон алмашди. XIV асрнинг 60-йилларида Хоразм мустақил давлат бўлиб ажралиб чиқди. Польша ва Литва давлати Днепр дарёси ҳавзасини босиб олди. Ҳожитархон (Астрахань) хонлиги ташкил топди. Фақат Тўхтамиш даврига (1380—1395 й.й.) келиб исёнлар тўхтади. 1382 йили у Москвани эгаллаб, ўт қўйди. Ботухон авлодлари бошқариб келган Оқ Ўрдани ва Ўрда авлодлари қўл остидаги Кўк Ўрдани бирлаштирди. Мовароуннаҳр ҳудудига бир неча бор бостириб кирди. Бунга жавобан Амир Темурнинг 1389, 1391, 1395—1396 йилларда Тўхтамишга қарши юришлари натижасида Олтин Ўрдага жиддий зарбалар берилди.

Тўхтамиш вафотидан кейин Олтин Ўрдада ҳокимият

амалда ғайратли "сарой бошқарувчиси" Эдигей қўлига ўтди. Аммо 1419 йили Эдигей вафот этгач, ўзаро тахт талашишлар гуфайли бу давлат аста-секин парчаланиб кетди. XV асрнинг 20-йилларида Сибирь хонлиги, 40-йилда Нуғай Урда, 1438 йили Қозон хонлиги ташкил топди. 1480 йили Аҳмад Русни бўйсундиришга уринди, аммо бунга эришолмади. 1502 йили Қрим хони Менгли Гирей Олтин Урдани батамом тор-мор қилди.

Кўпгина тарихий манбаларда Олтин Урда муғул давлати дейилган. Аслида эса бу давлат бошқаруви ва армиясининг ўзагини қарлуқ, қипчоқ ва ўғуз лаҳжаларида сўзлашувчи туркий қабилалар ташкил этган. Айниқса, хоразмликлар саройдаги турли вазифаларда ва вилоятлар бошқарувида фаол иштирок этганлар. Бу даврда адабий тил туркий тилнинг Чағатой лаҳжаси эди. Расмий ёзишмаларнинг катта қисми ана шу тилда уйғур ҳарфлари билан битилган. Олтин Урда хонлари ҳам асосан шу тилда сўзлашганлар. Машҳур араб сайёҳи Ибн Баттута ўз хотираларида Ўзбекхон (1290–1312 й.й.) ва Мовароуннаҳр ҳукмдори Тармаширин (1326–1334 й.й.) туркий тилда сўзлаганларини ёзиб қолдирган. У Азақ (Азов) шаҳри ҳокими, амир Муҳаммад Ҳожи Ал-Хоразмий билан ҳам учрашган.

Олтин Урда аҳолисининг Ислом динини қабул қилишида Урта Осиёлик тасаввуф шайхлари ва сайёр дарвешларнинг роли катта бўлган. Машҳур тасаввуф шайхи Занги Ота ўзининг шогирди Саид Отани шу мақсадда Олтин Урдага жўнатган. Ўзбекхон унинг ташвиқи билан Ислом динини қабул қилган ва бу дин асосларини қаттиққўллик билан жорий этган. Бунга қаршилиқ қилган шаҳзода ва беклар қатл қилинган.

Мирзо Улуғбекнинг "Тарихи арбаъ улус"(Тўрт улус тарихи) номли китобида қуйидагиларни уқиймиз: "Султон Муҳаммад Ўзбекхон ўзининг эл-улуси билан илоҳий саодат ва фазилатга етишгач, ҳазрати Сайид Отанинг ғайб ишорати

ва Оллоҳнинг инояти билан уларнинг барчасини Мовароуннаҳр диёри сари олиб келди. Ҳазрати Сайид Отага (унга Оллоҳнинг раҳмаги ва ризолиги бўлсин) қулоқ солишдан бўйин товлаганлар бу саодатдан бебаҳра ҳолда у ерда (Дашти Қипчоқда) қолдилар ва "қалмоқ" деган номга мансуб бўдиларки, бунинг маъноси "қолган" демакдир. Ҳазрати Сайид Ота (унга Оллоҳнинг раҳмати ва ризолиги бўлсин) ҳамда Султон Муҳаммад Ўзбекхон билан ҳамроҳликда Мовароуннаҳрга келган кишилардан : "Бу келган ким?" деб сурардилар. Уларнинг сардори ва подшоҳи Ўзбекхон бўлгани учун уларни "ўзбек" деб атадилар. Шу сабабдан уша замондан бошлаб Мовароуннаҳрга келган кишилар "ўзбек" деб атала бошланди. Дашти Қипчоқда қолиб кетган кишилар эса "қалмоқ" бўдилар".

Бу даврда Марказий Осиёда яшаган аҳоли қабилалар номи билан ёки умумий "турк" деган ном билан аталган. XVI аср бошларида Шайбонийхон бошчилигидаги кучманчи ўзбекларнинг Мовароуннаҳрга кириб келиши билан маҳаллий аҳоли таркибида "ўзбек"ларнинг нуфузи ортган ва аста-секин бу ном туркий аҳолининг умумий номига айланган.

Таниқли рус олими, туркий халқлар тарихи бўйича йирик мутахассис Лев Гумилёв шундай ёзади: "Олтин Ўрдада ҳам этногенез жараёнлари борарди. Жўчи улусининг 20 минг мўғул аҳолиси уч Ўрдага ёйилиб кетди: Ботухон авлодлари томонидан бошқарилаётган Волга бўйидаги Катта ёки Олтин Ўрдага; Ботухоннинг акаси Ўрда Иченга берилган Иртиш дарёси бўйидаги Оқ Ўрдага; Орол денгизидан Тюменга қадар ҳудудда кучиб юрган Шейбанхоннинг Кўк Ўрдасига. Бундай тарқоқликдан кейин тез орада дезинтеграция ҳолати рўй берди. XIV аср бошларига келиб мўғуллар қипчоқлар билан шу даражада аралашиб кетдиларки, улардан фарқланмай қолдилар".

Аслида бу жараён анча илгари бошланган эди. X–XII асрларда Мўғулистон пасттекислигида яшаган аҳолининг

тўртдан уч қисмини туркий қабилалар ташкил этган. Қиёт, қўнғирот, найман, барлос, манғит сингари уруғлар катта нуфузга эга бўлган. Қозоқ олимларининг фикрича, Чингизхон ҳам туркийлашган мўғул эди. У ҳам, ўғиллари ҳам асосан туркий тилда сўзлаганлар. Чингизхоннинг онаси ва катта хотини қўнғирот уруғидан бўлган. Анъанага қўра, ўғилларининг ҳам катта бекалари шу уруғдан танланган.

Ботухон юришидан кейин у билан бирга борган туркий қабилалар Дашти Қипчоқдаги яйловлардан макон топдилар ва маҳаллий қипчоқ қабилалари билан қўшилиб кетдилар. Саройдаги иш юритувчилар, мирзалар, лашкарбошиларнинг асосий қисми туркийлардан бўлган. Бу эса туркий тилни кенг муомала тилига айлантирган.

Таниқли рус тарихчиси А.П.Григорьев бу ҳақда шундай ёзади: "Ўша пайтда (XIII—XIV аср) Олтин Ўрдада сўзлашув ва ёзув тили бўлган қипчоқ, яъни туркий тилни католик миссионер монахлар яхши билишарди... Маълумки, 1221 йилдаёқ доминикан монахлари Дашти Қипчоқда фаол иш олиб борардилар, 1228 йилда эса бу ерда ўзларининг епископликларини қурган эдилар. Маҳаллий туркий тилли аҳоли билан бевосита муомала монах-миссионерлардан туркий тилни билишни тақозо этарди. Олтин Ўрдада католик миссионер монахлар томонидан машҳур "Кодекс куманикус" — лотин-форс-қипчоқ тиллари луғати тузилган эди. 1303 йилда битилган бу асар кейинроқ Венецияда топилди".

Бу фикрга бир оз аниқлик киритиш лозим бўлади. Гарчи ўша пайтда сўзлашувда қипчоқ лаҳжаси қўлланган бўлса-да, расмий ёзишмалар ва адабий матнларда Чағатой лаҳжаси, яъни эски ўзбек тили қўлланган. Бунга талайгина мисоллар бор. Олтин Ўрдада яшаб, ижод этган Қутб Хоразмий Низомийнинг "Хусрав ва Ширин" достонини форс тилидан таржима қилиб, Ўзбекхоннинг ўғли Тинибекка бағишлайди. Бошқа бир Хоразмийнинг "Муҳаббатнома" достони эса Олтин Ўрда хони

Жонибекнинг яқин одамларидан Муҳаммад Хужабекнинг таклифи билан 1353 йили ёзилган. Достонда айтилишича, у "туркий тилда бир кигоб ёзиб беришни" илтимос қилган. Сайфи Саройининг "Гулистон бит-туркий" (1391) асари ҳам шу даврда яратилган. У маҳаллий ҳукмдорлар ва зодагонлар илтимосига кура Саъдийнинг "Гулистон" асарини шу ном билан туркий тилга таржима қилган. Сарой шаҳрида, бир муддат Мисрда ҳам яшаган Сайфи Саройи 1394 йили "Сухайл ва Гулдурсун" номли достон ҳам ёзган.

Уша даврда Олтин Урда ва Миср давлати ўртасида яқин ҳамкорлик алоқалари ўрнатилган. Қора денгиз ва қуруқлик орқали савдо-сотиқ ва борди-келдилар йўлга қўйилган. Чунки Миср ҳукмдорлари бўлган Баҳрийлар сулоласи (1250—1390 й.й.) вакиллари Дашги Қипчоқдан чиққан туркийлардан бўлиб, Миср султони Малик ан Носир Олтин Урда маликаларидан бирига уйланган эди. Миср султонининг Ўзбекхон саройидаги элчиси Аловиддин Ойтуғди ал-Хоразмий икки давлат муносабатларини мустаҳкамлашга катта ҳисса қўшган. 1398 йили Абдул ибн Қодир исмили шахс Олтин Урдалик бир гуруҳ туркийзабон шоирларнинг шеърларини Мисрда китобат қилган. Бу воқеа Мисрдаги сарой доираларида ҳам туркий тилли адабиёт мухлислари бўлганлигидан далолат беради.

Олтин Урдада вужудга келган адабий анъаналар то XX асрнинг бошларига қадар давом этган. Таниқли рус тилшунос олими Олег Мудрак бу ҳақда шундай деб ёзади: "Волгабўйи ҳудудида XX асрнинг 20-йилларига қадар Чағатой лаҳжаси асосида шаклланган адабий тил — "Волгабўйи туркийси" амалда эди. Чағатой тили — Чағатой улуси, яъни ҳозирги Ўрта Осиёнинг тилидир. Бу туркий халқнинг, унинг авлоди бўлган ўзбек халқининг тилидир".

Таниқли турк адабиётшунос олими Аҳмад Бижан Эржиласун туркий тилларнинг кейинги ривожини шундай тавсифлайди: "Турк тили XIII асрдан кейин икки ёзув тили сифатида давом этди. Бири Шимоли-шарқда, бугунги

Туркистон ва Эдил-Урал ҳудудида Чағатой туркчаси сифатида ҳамда Анатолия ва Озарбайжонда Ғарб туркчаси сифатида XIX асргача келди. Аммо биздаги турклар Навоийни ўқидилар ва тушундилар. Навоийни тулароқ тушуниш учун "Абушқа" деган луғат туздилар. Ҳатто, Навоийга Чағатой туркчасида назиралар ёздилар. Анадолу шоирларининг асарларини эса улар ўқидилар. Бизнинг катта шаҳарларимизда, хусусан Истанбулда Навоийнинг бир олам қўлёмалари бор".

Хулоса қилиб айтганда, Олтин Ўрданинг расмий ва адабий тили турк тилининг Қарлуқ (Чағатой) лаҳжаси бўлган. Қарлуқ лаҳжаси заминида эса ҳозирги ўзбек тили шаклланган. Қолаверса, Дашти Қипчоқ билан Марказий Осиё туркий халқлар яшайдиган ҳудуд сифатида асрлар давомида узвий алоқада бўлиб келган, ўзаро сиёсий, иқтисодий ва маданий муносабатлар узлуксиз давом этган.

ОЛТИН ЎРДА хонлари

Ботухон (1238–1255).

Сартак (1255).

Улоқчи (1255).

Барака (Берке) (1255–1266).

Мангу (Монгке) Темур (1266–1282).

Тўда Мангу (1282–1287).

Тула Буга (1287–1291).

Ғиёсиддин Тухта (1290–1312).

Ғиёсиддин Муҳаммад Ўзбекхон (1312–1342).

Танибек (1342).

Жонибек (1342–1357).

Муҳаммад Бердибек (1357–1359).

Кулпа (1359).

Муҳаммад Наврўзбек (1359–1360).

Келдибек (1360–1362).

Хизирхон (1360).

Мурид (1360–1363).

Үрду Малик (1361).

Темур Хужа (1361).

Азиз Шайх (1364–1367).

Алибек (1374–1375).

Ғиёсиддин Қоғонбек (1375).

Арабшоҳ (1374–1378).

Мамай (Бекларбеги) (1361–1380).

Абдуллоҳ (1361–1370).

Муҳаммад Булоқ (1370–1377).

Тулак (1377–1380).

Ғиёсиддин Тўхтамиш (1375–1378, 1380–1395).

Эдигей (Бекларбеги) (1376–1389, 1391–1409).

Темур Қутлуг (1395–1399).

Шодибек (1399–1407).

Пўлат (1407–1410).

Темур (1410–1412).

Жалолиддин (1412–1413).

Каримберди (1413–1414).

Жабборберди (1414–1418).

Қодирберди (1418–1421).

Улуғ Муҳаммад (1419–1420, 1421–1423, 1426–1437).

Давлатберди (1420–1421).

Ғиёсуддин (1421–1423).

Барак (1423–1426).

Кичик Муҳаммад (1428–1459).

Маҳмуд (1459–1465).

Аҳмад (1465–1481).

Муртазо (1481–1485, 1487–1491).

Сайид Аҳмад (1485–1487).

Шайх Аҳмад (1491–1502).

Ҳожи Муҳаммад (1514–1516).

ЧАҒАТОЙЛАР ДАВЛАТИ

(Мовароуннаҳр, Еттисув ва Шарқий Туркистон)
(1227–1370)

Тарихчи Рашидиддиннинг маълумотига кўра, Чингизхон ўз ўлимидан бир оз олдин, яъни 1226 йилнинг баҳорида босиб олган мамлакатларини ўғиллари ўртасида тақсимлади. Шунга кўра, ўғли Чағатойга Тянь-Шан тоғининг ҳар икки томонига ёйилган ҳудуд — Еттисув, Кошғар, Мовароуннаҳр ва Хуросон улус қилиб берилди. 1227 йили Чингизхон вафот этганида унинг авлодлари ичида тирик фарзандларидан энг каттаси бўлган Чағатойнинг обрўи ниҳоятда баланд эди. У Ислоҳ динига қарши ашаддий курашчи ва мўғул Ясаларининг (қонунлари) йирик билимдони эди. Аммо каттиққўллиги ва бераҳмлиги туфайли Чингизхон уни эмас, балки Угедейни ўзига ворис қилиб тайинлади.

Чағатой улуси давлат сифатида кейинроқ шаклланди. Чунки Чағатой ҳаётлик вақтида улус таркибидаги мўғул хонлиқлари орасида аниқ белгиланган чегаралар йўқ эди. Мовароуннаҳр Чағатойга берилган бўлса-да, амалда Угедей бу ҳудудни бошқаришни хўжандлик бой савдогар, Чингизхондан Хоразмга элчи бўлиб келган Маҳмуд Ялавочга топширганди. Саройни бошқариш вазифаси эса барлоҳ уруғининг каттаси Қорачор нўёнга (Амир Темурнинг катта бобосига) юкланди. Чунки у Чағатойхоннинг қизига уйлانган эди.

Чағатой улусининг пойтахти Шарқий Туркистондаги Олмалиқ ва Ғулжа шаҳарлари яқинидаги Куёш шаҳарчаси эди. Чағатой 1243 йили вафот этганидан кейин авлодлари ўртасида ҳокимият учун кураш авж олди. Ўзаро қирғинларга қарамасдан унинг авлодлари ҳукмронлиги 260 йилдан ортиқроқ давом этди. Тарих саҳнасига Соҳибқирон Амир

Темур чиқиши билан Мовароуннаҳр ўз мустақиллигини қўлга киритди ва Чағатой улуси 1508 йилгача фақат Еттисув ва Кошғар ҳудудидан иборат бўлиб қолди.

Чағатой хонларидан Муборакшоҳ (1266) ва Бароқхон (1266—1271 й.й.) қўл остидаги қабилалар билан Еттисувдан Мовароуннаҳрга кўчиб келадилар. Муборакшоҳ Оҳангарон воҳасига, Бароқхон эса Чағониён ва Қашқадарё воҳасига келиб ўрнашди. Бу ҳол Чағатой улусининг иккига бўлиниб кетишига сабаб бўлди. Шу вақтдан бошлаб, улуснинг шарқий ва шимолий-шарқий қисмида қолган турк ва мўғул қабилалари ўзларини мўғуллар, мамлакатни эса Мўғулистон деб атай бошладилар. Мовароуннаҳрга кўчиб кетган қабилалар эса чағатойлар номи билан машҳур бўлди. Мўғуллар Мовароуннаҳрга кўчиб кетган қабилаларни қораунас (дурагай), улар эса мўғулларни жете (қароқчи, талончи) деб атардилар.

Сурхондарё ва Қашқадарё соҳилларидаги кўм-кўк водийлар, атрофдаги чексиз адир ва чўллар катта қўшинни жойлаштириш ҳамда Хуросон ва Эронга ўтадиган йўлни назорат қилиш жиҳатидан қулайлиги туфайли Чингизхонга ҳам маъқул келган эди. Шу сабабли у 1220 йил ёзини Насафда ўтказганди.

Бу анъана кейинги йилларда ҳам давом эттирилди. Чағатойлардан Кебекхон (1318—1326 й.й.) ва Қозонхон (1347 йили ўлдирилган) Насафни пойтахт шаҳарга айлантирдилар. Бу ерда ўзлари учун саройлар қурдилар. Шаҳардан 2 фарсах нарида қурилган Кебекхон саройидан шаҳарнинг ҳозирги номи пайдо бўлган (Қарши — турк ва мўғул тилларида "сарой", "урда" демакдир). Тарихчиларнинг ёзишича, Қозонхон саройи шаҳардан ғарбга томон икки манзиллик йўлда тикланган бўлиб, Занжирсарой деб аталган. У 1387 йили Тухтамиш аскарлари томонидан ёқиб юборилган.

Кебекхон ўзи амалга оширган ислохотлари билан тарихда қолган. У Чағатой улусини ҳарбий-маъмурий округларга бўлиб чиқди. Бу округлар Мовароуннаҳрда "туман", Кошғарда "орчин" деб аталган. Туманларга турк-мўғул аслзодалари раҳбар қилиб тайинланган. Натижада, марказлашган давлат вужудга келган. Савдо-сотиқни ривожлантириш учун Кебекхон янги тангалар — диноҳ ва дирҳамларни муомалага чиқарган. Халқ тилида улар "кебеки" деб аталган. Қашқадарёда ҳозиргача пулни "капаки" деб аташади.

Баёнқулихон даврида (1357 й.) Амир Абдулла ташаббуси билан пойтахт Қаршидан Самарқандга кўчирилди. Орадан кўп ўтмай Чағатой наслидан бўлган Туғлуқ Темур хон қилиб кўтарилди. Туғлуқ Темур вафотидан сўнг Илс Хужа (1363—1368 й.й.), ундан кейин Амир Қамариддин (1368—1390 й.й.) ҳокимиятни қўлга олди. Қамариддиннинг ҳукмронлик йилларида Амир Темур Мўғулистонга 7 марта қўшин тортган. Қамариддин Темур қўшинларининг таъқиби остида бир қисм навқари билан шимолга қочиб кетди. Тахтга Хизрхужа ўтирди. Хизрхужа Темурнинг Эрон ва Ироқ юришларида банд бўлганлигидан фойдаланиб, Мўғулистонда тартиб ўрнатиш ва марказий ҳукуматни мустаҳкамлашга муваффақ бўлди, кейинчалик (1397) у билан қариндош бўлиб (Темурга қизи — Туман оғани берган), ўз мустақиллигини сақлаб қолди. Хизрхужа вафотидан сўнг унинг ўғли Шамъи Жаҳон ҳокимиятни қўлга олди (1399). 1408 йили Шамъи Жаҳон вафот этгач, тахтга ўтирган укаси Муҳаммадхон даврида Мовароуннаҳр қўшинлари Қашқарни эгаллаганлар (1416). Муҳаммадхондан кейин тахтга ўтирган Шамъи Жаҳоннинг ўғли Нақши Жаҳон Хитой ва Темурийлар салтанати ўртасидаги ўзаро муносабатларни яхшилаш йўли билан ҳокимиятини сақлаб

қолмоқчи бўлди. Лекин 1418 йилнинг бошларида Шералининг ўғли Увайсхон томонидан ўлдирилди.

Увайсхон ҳукмронлиги йилларида мулкдорлар орасида кураш янада кучайди. Мулкдорларнинг бир гуруҳи Увайсхон, яна бир гуруҳи Муҳаммадхоннинг ўғли Шермуҳаммадхон атрофида уюшган эди. Бу курашда Увайсхон ва унинг тарафдорлари қўли баланд келди. Шермуҳаммадхон Самарқандга қочиб кетди ва 1421 йили Улуғбекнинг ёрдами билан ҳокимиятни Увайсхондан тортиб олди. Лекин орадан 3—4 йил ўтгач, у Улуғбек ҳукуматига бўйсунмай қўйди. Натижада, 1425 йили Улуғбек катта қўшин билан Мўғулистонга юриш қилиб, ҳокимиятни Увайсхонга топширди. Ана шу йили Қашқар Мўғулистондан ажратилиб, Самарқандга бўйсундирилди.

Увайсхон вафотидан сўнг унинг икки ўғли ўртасида тахт талашиш бошланди. Юнусхон ва Эсанбуқа ўртасидаги узаро курашда Эсанбуқа ғолиб чиқди. Увайсхоннинг катта ўғли Юнусхон эса 1434 йили ўз тарафдорлари билан Улуғбек ҳузурига бошпана сўраб келди. Улуғбек Юнусхонни қўп ўтмай Ҳиротга, отаси Шоҳруҳ Мирзо ҳузурига жўнатди. Шоҳруҳ эса хонзодани Шарафиддин Али Яздий тарбиясига берди. Юнусхон 12 йил давомида бу закий инсондан чуқур ва ҳар томонлама билим олди. Яздий вафот этгач, Ироқ ва Форс ўлкаларида турли касб ва ҳунар сирларини ўрганди, сўнгра Шерозда яшаб, ижод ва илм аҳли мажлисларида қатнашди.

Абулқосим Бобур вафотидан (1457) сўнг Султон Абу Саид ибн Мироншоҳ Хуросон ва Эронни ўз тасарруфига киритди. У Юнусхонни асл ватани бўлган Мўғулистонга хон қилиб жўнатди. Бу пайтда у 40 ёшда эди. Юнусхон бу яхшиликни умрбод унутмади ва Султон Абу Саид билан қариндошлик ришталарини боғлашга интилди. Шу ниятда

У уч қизини Абу Саиднинг уч ўғлига — Султон Аҳмад, Султон Маҳмуд ва Умаршайхга (Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг отаси) турмушга берди. 1468 йили Абу Саид вафот этгач, Султон Аҳмад Самарқандда, Умаршайх Фарғонада, Султон Маҳмуд эса Ҳисор, Қундуз ва Бадахшонда ҳукмдорлик қилдилар.

Юнусхон ҳаётининг сўнгги йилларида Мўғулистондаги ўзаро тахт талашишлардан безиб, Ўрта Осиёга қайтиб келган. У 1485—1487 йиллари Тошкент шаҳри ва вилоятига ҳокимлик қилган ҳамда бир қатор иншоотларнинг қурилишида бош-қош бўлган. У Шайх Хованд Тоҳур қабристонига дафн этилган.

Юнусхон вафотидан сўнг хон қилиб кўтарилган султон Маҳмудхон фақат номигагина Мўғулистон ҳукмдори ҳисобланарди. Аслида эса бу мамлакат майда-майда қисмларга бўлиниб кетган эди.

Чағатой (1227—1243).

Қара Хулегу (1243—1247).

Есю Мунгке (1247—1252).

Қара Хулегу, 2-марта (1252).

Ўркина хотун (1252—1261).

Алугу (1261—1266).

Муборакшоҳ (1266).

Бароқхон (1266—1271).

Негубей (Никпай) (1271—1272).

Тўқа Темур (1272—1291).

Дува (1291—1306).

Кунчек (1306—1308).

Талику (1308—1309).

Кебекхон (Кўпекхон) (1309).

Эсен Буқа (1309—1318).
Кебекхон (Күпекхон), 2-марта (1318—1326).
Элжигидей (1326).
Дува Темур (1326).
Алоуддин Тармаширин (1326—1334).
Чангши (1334).
Бузан (1334—1338).
Эсан Темур (1338—1342).
Мухаммад (1342—1343).
Қозонхон (1343—1347).
Донишмандчи (1347—1348).
Баёнқули (1348—1359).
Шоҳтемур (1359).
Туглуқ Темур (1359—1363).
Илёс Хужа (1363—1368).
Қамариддин (1368—1390).
Хизр Хужа (1390—1399).
Шамъи Жаҳон (1399—1408).
Мухаммадхон (1408—1415).
Нақши Жаҳон (1415—1418).
Увайсхон (1418—1421).
Шермухаммад (1421—1428).
Увайсхон (1425—1429).
Эсанбуқа (1429—1462).
Юнусхон (1462—1485).
Маҳмудхон (1485—1508).

ТЕМУРИЙЛАР ДАВЛАТИ (1370–1506)

Соҳибқирон Амир Темур ибн Тарағай Баҳодир (1336–1405 й.й.) асос солган йирик ва қудратли салтанат. Дастлаб Мовароуннаҳр ва Хоразмда вужудга келган давлат 1380–1402 йиллардаги ҳарбий юришлар натижасида Эрон, Ироқ, Олтин Ҳурда, Туркия, Озарбайжон ва Ҳиндистоннинг шимолий қисмигача ёйилди. У барча туркий

қавмларни ягона салтанатга бирлаштиришни орзу қилган эди.

Амир Темур Кеш (ҳозирги Шаҳрисабз) шаҳри яқинидаги Хужа Илғор қишлоғида (ҳозир Яқкабоғ тумани ҳудудида) таваллуд топган. Унинг онаси бухоролик Такина хотун, отаси эса барлос уруғининг ва Чағатой улусининг эътиборли бекларидан бири бўлган Амир Тарағай баҳодир эди. Унинг ота-боболари Кеш вилоятида ҳокимлик қилиб келишган.

Амир Темурнинг Мовароуннаҳрни бирлаштириш йулидаги ҳаракатлари XIV асрнинг 60-йилларидан бошланди. Бу пайтда мамлакатда парокандалик бошланган, у ўнга яқин мустақил бекликларга бўлиниб кетган эди. Чағатой улусининг шарқий қисми — Еттисув ва Шарқий Туркистонда ҳукмронлик қилаётган мўғул хонлари Мовароуннаҳрдаги оғир сиёсий вазиятдан фойдаланиб, бу ерда ўз ҳокимиятларини урнатишга ҳаракат қилдилар. Аммо Амир Темурнинг саркардалик қобилияти ва қийин вазиятларда туғри йўлни топа билиши ўз самарасини берди. Ҳокимиятпараст чингизий бекларга қарши жанглари якунида — 1370 йилнинг 11 апрелида у Мовароуннаҳр амири бўлди. Гарчи анъанага кўра чингизийлардан Суюрғатмишхон мамлакат ҳукмдори деб эълон қилинган бўлса-да, амалда

бугун ҳокимият Амир Темур қулида эди. У катта ғайрат билан мамлакат иқтисодий ва ҳарбий қудратини юксалтиришга қаратилган ислоҳотларни амалга оширди. Бу эса Темурийлар салтанатини дунёдаги энг кучли давлатлардан бирига айлантирди.

Амир Темур ҳукмронлик қилган йиллари унинг давлатига қарашли улкалар тўрт қисмга бўлинган: Хуросон, Журжон, Мозандарон ва Сейистон (маркази Ҳирот) — Шоҳруҳга, Ғарбий Эрон, Озарбайжон, Ироқ ва Арманистон (Маркази Табриз) — Мироншоҳга, Форс, яъни Эроннинг жанубий қисми (маркази Шероз) — Умаршайхга, Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистон (маркази Ғазна, кейинчалик Балх) — Пирмуҳаммадга суюрғол қилиб берилган эди.

Амир Темур Хитой устига ҳарбий юриш пайтида 1405 йил 18 февраль куни Ўтрор шаҳрида вафот этди. Унинг вафотидан кейин ворислар уртасида ҳокимият учун ўзаро курашлар бошланди. 1405–1408 йилларда Балх, Хуросон, Сейистон, Кермон ва Озарбайжонда темурий шаҳзода ва амирларнинг бир қатор исёнлари рўй берди. 1407 йил 22 февралда Амир Темур томонидан тайинланган валиаҳд Пирмуҳаммад ана шундай ғалаёнлардан бирининг қурбони бўлди. 1408 йил 22 апрель куни қорақуюнли туркманлари етакчиси Қора Юсуф билан бўлган жангда Мироншоҳ ҳалок бўлди. Натижада, Озарбайжон ва Ироқ ҳудуди темурийлар қулидан кетди.

XV асрнинг 20-йилларида бу улкан мамлакат 2 давлатга бўлинган эди. Улардан бири Амударёдан жанубда жойлашган бўлиб, уни Шоҳруҳ бошқарган (маркази Ҳирот). Иккинчиси эса, Амударёдан шимолда — Мовароуннаҳр ва Туркистонда вужудга келиб (пойтахти Самарқанд), уни Улуғбек идора этган.

Улуғбек отаси Шоҳруҳнинг кумаги билан аввал (1413) Хоразмни, сўнгра (1415) Фарғона ва Қашғарни ўз тасарруфига олиб, давлатининг ғарбий ва шарқий чегаралари хавфсизлигини таъминлаган бўлса-да, аммо унинг шимоли ва шимоли-шарқий томонлари хавотирли

эди. Шу боисдан XV асрнинг 30—40-йиллари у отаси Шоҳруҳ билан бирга Дашти Қипчоқда Абулхайрхонга қарши кураш олиб боришга мажбур бўлади. Чунки кучманчи чорвадорлар Мовароуннаҳр вилоятларига муттасил бостириб кирар ва ўтроқ аҳолини ғорат қилар эди. Улуғбек Мовароуннаҳрни идора этиш, ташқи ва ички сиёсатга алоқадор ҳар қандай масалани ҳал этишда отаси билан маслаҳатлашиб ва келишиб, унинг рози-ризалиги билан ҳал этарди.

Шоҳруҳ 1447 йил 12 март куни невараси Султон Муҳаммад исёнини бостириш вақтида Рай вилоятида оламдан ўтади. Шоҳруҳ вафотидан сўнг Хуросон ва Мовароуннаҳрда темурий шаҳзодалар ўртасидаги низолар яна авж олади. Бу кураш оқибатида замонасининг машҳур олими ва ҳукмдори Мирзо Улуғбек 1449 йил 27 октябрда 55 ёшида Самарқанд яқинида фожиали суратда ҳалок бўлади. Улуғбек Мовароуннаҳрни 40 йил (1409—1449 й.й.) идора этган эди.

Улуғбек фожиасидан сўнг тахтга чиққан Абдуллатиф ўлдирилгач, Самарқандда Улуғбекнинг куёви Абдуллоҳ Мирзо, Бухорода эса Мироншоҳнинг набираси Султон Абу Саидлар подшоҳ қилиб кўтарилади. Абдуллоҳ Мирзо мамлакат барқарорлигини тиклаш учун барча чораларни кўради, аммо Темурийлар тахтида узоқ вақт ўтира олмайди. Аввал у амакиваччаси Абу Саид билан курашади. Ўзаро жангларнинг бирида Абдуллоҳ Мирзо ҳалок бўлади. Абу Саид Абулхайрхон ёрдамида Самарқандни эгаллаб, Мовароуннаҳрга ҳоким бўлиб қолади.

Темурийлар мулкининг Хуросон қисми бу даврда Шоҳруҳнинг набираси Абулқосим Бобур тасарруфида эди. 1457 йилда Абулқосим Бобур вафот этгач, Абу Саид Ҳирот шаҳрини эгаллаб, салтанатнинг ҳар 2 қисмини бирлаштиради. Бу даврда Султон Ҳусайн Бойқаро (Умаршайх мирзонинг чевараси) Хоразмни эгаллаб олади.

1469 йил баҳорида Абу Саид Озарбайжонда Узун Ҳасан билан жангда ҳалок бўлгач, Абу Саиднинг ворислари Султон Ҳусайн билан тўқнашмай Мовароуннаҳрга

қайтадилар. 1469 йилнинг 24 мартда Султон Ҳусайн Хуросон ҳокими сифатида Ҳирот тахтини эгаллайди. Натижада, Темурийлар давлати яна 2 мустақил қисмга бўлиниб кетади.

Мовароуннаҳрда Абу Саиднинг уғиллари Султон Аҳмад Мирзо, Султон Маҳмуд Мирзо ва Умаршайх Мирзо ҳокимлик қиладилар.

Султон Ҳусайн Бойқаро идора қилган давлат эса Шарқий ва Шимолий Эрон вилоятлари ҳамда Хоразмни бирлаштирган бўлиб, темурийларнинг қарийб 40 йил ҳукм сурган сўнгги йирик салтанати эди. Хуросонда бетўхтов давом этган ўзаро урушларга, шаҳзода ва амирларнинг бошбошдоқлигига қарамай, мамлакат аҳолисининг турмуш тарзи ва маданий ҳаёти Мовароуннаҳрдагига нисбатан юксакроқ эди. Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий каби шоирлар, мусаввир Беҳзод ижоди шу даврда камол топди.

Амир Темур ва темурийлар салтанати Ўрта Осиё давлатчилиги тарихининг энг порлоқ давридир. Бу даврда яратилган моддий ва маънавий ёдгорликлар бугун ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Шарафиддин Али Яздий ва Низомиддин Шомийнинг "Зафарнома" асарлари, "Темур тузуклари", Соҳибқироннинг ўз қўли билан битилган "Темур қиссаси" замондошларимиз томонидан севиб мутолаа қилинмоқда.

Соҳибқироннинг набираси Муҳаммад Тарағай Улуғбек (1394—1449 й.й.) жаҳон тарихида ўчмас из қолдирган сиймолардан биридир. Унинг ҳукмронлиги даврида Самарқандда 2 та кўркем мадраса қурилди. Уларда диний илмлар қатори дунёвий фанлардан ҳам сабоқ берилган. Бошқа машҳур олимлар қатори унинг ўзи ҳам ҳафтада бир маротаба бу мадрасаларда ёшларга дарс берар эди. Кейинчалик Бухоро ва Ғиждувонда ҳам мадрасалар қурилди, Самарқанддаги Бибиҳоним масжиди, Амир Темур мақбараси, Шоҳизинда ва Регистон мажмуалари қурилиши поёнига етказилди. Бошқа шаҳарларда ҳам қарвонсаройлар, тим, чорсу, ҳаммом ва бошқа иншоотлар барпо этилди.

Улуғбек кўп қиррали истеъдод соҳиби эди. У айниқса адабиёт, тарих, математика, астрономия соҳаларига қизиққан. Унинг энг буюк ишларидан бири — Самарқанд шаҳрида ўзига хос Академия ташкил этганидир. Бу илмий мактабда 200 дан ортиқ олим Улуғбек раҳбарлигида фаннинг турли соҳалари бўйича изланишлар олиб борган. Қозизода Румий (Салоҳиддин Мусо ибн Муҳаммад), Фиёсиддин Жамшид Коший, Али Қушчи (Мавлоно Алоуддин Али ибн Муҳаммад Самарқандий), Низомиддин Абдул Али ибн Муҳаммад ибн Ҳусайн Биржандий, Мавлоно Ҳавофий каби олимларнинг аниқ фанлар соҳасидаги тадқиқотлари ва илмий хулосалари салмоқли бўлган. Улар Хоразм Маъмур академияси анъаналарини муваффақиятли давом эттирганлар.

Темурийлар давлати Урта Осиё тарихи ва маданиятида учмас из қолдирган. Бу даврда ички ва ташқи савдо, Шарқ ва Ғарб мамлакатлари билан дипломатик алоқалар кенг йўлга қўйилган. Кўплаб масжид, мадраса ва мақбаралар бунёд этилган, каналлар қазилиб, сугорма деҳқончилик ривож топган. Соҳибқирон Амир Темурнинг авлодлари бир неча юз йил давомида саркарда, давлат ва жамоат арбоби, шоир ва олим сифатида мамлакат равнақига катта улуш қўшдилар.

Аммо мамлакатнинг сиёсий ҳаётида кучайиб бораётган кескинлик, Дашти Қипчоқ ўзбекларининг Мовароуннаҳрга тухтовсиз ҳамлалари темурийлар сулоласининг инқирозини тезлаштирди.

Шайбонийхон бошлиқ кўчманчи ўзбеклар 1500 йили Мовароуннаҳрни, 1507 йили эса Хуросонни эгалладилар.

Темурийлар даврига оид мис тангалар.

ТЕМУРИЙЛАР САЛТАНАТИ ҳукмдорлари

(Мовароуннаҳр ва Ҳуросонда)

Амир Темур ибн Тарағай Баҳодир (1370–1405).

Шоҳруҳ ибн Темур (1409–1447).

Улуғбек ибн Шоҳруҳ (1447–1449).

Абу Саид ибн Султон Муҳаммад (1458–1469).

МОВАРОУННАҲРДА

(пойтахти Самарқанд)

Ҳалил Султон (1405–1409).

Улуғбек ибн Шоҳруҳ (1409–1449).

Абдуллатиф (1449–1450).

Абдуллоҳ Мирзо (1450–1451).

Абу Саид ибн Султон Муҳаммад (1451–1469).

Султон Аҳмад ибн Абу Саид (1469–1494).

Султон Маҳмуд ибн Абу Саид (1494–1498).

Султон Али Мирзо (1498–1500).

ҲУРОСОНДА

(пойтахти Ҳирот)

Шоҳруҳ ибн Амир Темур (1396–1447).

Улуғбек ибн Шоҳруҳ (1447–1449).

Абулқосим Бобур (1449–1457).

Шоҳ Маҳмуд Мирзо (1457–1458).

Абу Саид ибн Султон Муҳаммад (1458–1469).

Ёдгор Муҳаммад (1470).

Ҳусайн Бойқаро (1469–1506).

Бадруззамон ибн Султон Ҳусайн (1506–1507).

Музаффар Мирзо (1506–1507).

БОБУРИЙЛАР ДАВЛАТИ (1526—1858)

Соҳибқирон Амир Темурунинг эвараси, Фарғона вилоятининг ҳокими Умаршайх Мирзонинг ўғли Заҳириддин Муҳаммад Бобур Шайбонийлар таъқибидан Афғонистонга қочиб бориб, 1504 йили уни забт қилди ва мустақил давлат тузди. Бобурнинг онаси Қутлуғ Нигор хоним Мўғулистон хони, кейинчалик Тошкент ҳокими бўлган Юнусхоннинг қизи эди.

1517 йилдан бошлаб Деҳли султонлигида ички низолар авж олиб, султонлик инқирозга юз тутди, маҳаллий ҳокимлар марказий ҳукуматга бўйсунмай қўйди. Лоҳурда Давлатхон, Деҳлида Иброҳим Лўдий, Меварда Рано Санго мустақиллик эълон қилдилар. Бобур бундан фойдаланиб, 1519 ва 1524 йиллари Кобулдан Панжобга юриш қилди ва катта ўлжалар олиб қайтди. 1525 йил Рано Санго ўз рақиби Иброҳим Лўдийни енгиш ва шу тариқа Шимолий Ҳиндистонни қўлга киритиш мақсадида Бобур билан иттифоқ тузди. Бобур яна Ҳиндистонга юриб, 1525 йил кеч кузида Панжобни бўйсундирди. 1526 йилнинг апрель ойида эса Панипат ёнида бўлган жангда Иброҳим Лўдийни енгиб, Агра ва Деҳлини эгаллади. Бобур илгариги фотиҳлар сингари Ҳиндистонни ташлаб чиқмай, шу ерда қолишга қарор қилди. У 1527 йилнинг март ойида Сикри ёнида бўлган жангда Рано Сангони ҳам енгиб, бутун Шимолий Ҳиндистонни бўйсундирди.

Бобур 1530 йил декабр ойида 47 ёшида вафот этди. У вафотидан олдин эгаллаган ҳудудларини ўғилларига тақсимлаб берди. Ҳиндистон тўнғич ўғли Ҳумоюнга, Панжоб Комрон Мирзога, Кобул ва Қандаҳор Аскаррий Мирзога, Бадахшон Ҳиндол Мирзога берилди.

Ҳумоюн ўз мулкини кенгайтириш мақсадида 1534 йили Гужарот ва Бихарга юриш қилди. Аммо афгон сур қабиласининг нуфузли етакчиларидан Шерхон билан бўлган жангларда мағлубиятга учраб, дастлаб Синд ва Қандаҳорга, у ердан эса Эрон шоҳи Таҳмасп ҳузурига қочди. Шундай қилиб, Шимолий Ҳиндистон 1555 йилгача Шерхон ва унинг авлодлари тасарруфида қолди. 1555 йили Ҳумоюн чигатой, афгон, эрон, туркман ва кўчманчи ўзбек қабилаларидан катта қўшин тўплаб, Ҳиндистонга юриш қилди, уша йилнинг июнь ойида Скандаршоҳ Сурни енгиб, Деҳлини эгаллади. Лекин орадан бир йил ўтгач, сарой кутубхонаси зинапоясидан йиқилиб, фожиали ҳалок бўлди.

1556 йили тахтга унинг 14 ёшли ўғли Акбар ўтқазилди. Акбар Бобурийлар давлати ҳукмронлигига қарши бош кўтарган Хему ва Скандар Сур устидан ғалаба қозонди, кейинчалик Бобурийлар давлатини бирмунча кенгайтиришга муваффақ бўлди. Акбар даврида Ҳиндукушдан жанубдаги Годавари дарёсигача бўлган ерлар Бобурийлар давлати тасарруфига ўтди. Акбар марказий давлат аппаратини мустаҳкамлашга қаратилган бир қанча ислохотлар ўтказди. Ер солиғи, давлатни бошқариш тартиби хусусидаги қонунларни ишлаб чиқди. Халқдан олинадиган бир қанча солиқ ва жарималарни бекор қилди. Акбар замонида ички ва ташқи савдо ривожланди.

Акбар XVI асрнинг 60—70-йилларида бир қатор ислохотлар ўтказди. Подшоҳ ҳокими мутлақ ҳисобланиб, унинг ҳузурида махсус вакиллик маҳкамаси ташкил этилди. Бу ислохот мамлакатни бирлаштириш ва давлатни марказлаштиришда муҳим роль ўйнади. Акбарнинг ўғли Жаҳонгиршоҳ отаси даврида жорий этилган феодал тартибларни мустаҳкамлади, Бобурийлар давлатини кенгайтириш сиёсатини давом эттирди. Жаҳонгир 1614 йил Меварни, 1615 йил Ассомни ва 1621 йил Кашмирдаги

кичик Киштваора навоблигини эгаллади. Бантола вилоятидаги афгон қабилаларининг ғалаёнларини бартараф этиб, уларни бўйсундирди. 1624 йилдан бошлаб ҳокимият унинг ўқимишли ва тадбиркор хотини Нур Жаҳон қўлига ўтди. Худди шу йиллардан бошлаб мамлакатда ички кураш янада кучайиб кетди. Бу курашни унинг ўғиллари Хуррам (Шоҳ Жаҳон) ва Хисрав Мирзо бошладилар. 1622 йили Хуррам отасига қарши қўзғолон кутариб, охири таслим бўлди. У фақат отасининг вафотидан (1627) кейингина Шоҳ Жаҳон номи билан тахтга ўтирди. Шоҳ Жаҳон айрим маҳаллий мулкдорларнинг қаршилигига дуч келди ва уларнинг исёнларини бостирди, 1638 йили Қандаҳорни эгаллади.

Бобурийлар давлатининг энг машҳур ҳукмдорларидан яна бири Аврангзеб Оламгирдир. У Декан ва Бижапурни бўйсундирди. Акбар, Шоҳ Жаҳон ва Аврангзеб ҳукмронлиги даврида Бобурийлар давлати тараққий этди. Мамлакат бирмунча марказлашди, иқтисод ва маданий ҳаёт ўсди. Аврангзеб ҳукмронлигининг охириги йилларида Деканда маратҳалар, шимолда афгон қабилалари, Панжобда сикҳлар, Мевар ва Марварда ражпутлар қўзғолонлари туфайли Бобурийлар давлати оғир аҳволга тушиб қолди. Аврангзеб вафотидан сўнг ички курашлар кучайди. Ундан ташқари, европаликлар (Португалия, Дания, Голландия ва Англия)нинг босқинчилик сиёсати бошланди. Натижада, мамлакат майда-майда давлатларга бўлиниб кетди. Бобурийлар давлати 1858 йили инглиз мустамлакачилари томонидан бутунлай тугатилди. Бобурийлар Ҳиндистонда жами 332 йил ҳукмронлик қилдилар.

Бобурийлар давлати маҳаллий халқлар маданияти тарихида прогрессив роль ўйнаган; бу ерда ободончилик ва маданий турмушга катта эътибор берилган; кўплаб суғориш иншоотлари қурилган, янги ерлар ўзлаштирилган, боғ-роғлар бунёд этилган, шаҳарсозлик, хунарамандчилик (қоғоз

ишлаб чиқариш, заргарлик, кулолчилик, темирчилик, қандолатпазлик, туқувчилик ва бошқ.) тараққий этган. Тарихий ҳужжатларда газламанинг 100 га яқин номи келтирилганлиги мамлакатда туқувчилик кенг қўламда тараққий этганлигини кўрсатади. Бобурийлар маҳаллий халқ билан тобора яқинлашиш сиёсатини олиб борганлар, идора қилишда маҳаллий урф-одатларга риоя этганлар. Акбар мусулмон бўлмаган халқлардан олинадиган жизя солиғини бекор қилган, турли-туман динларга эътиқод қилувчи қабила ҳамда халқларни келиштириш мақсадида турли динлар ақидалари мажмуидан иборат умумий "Дини илоҳий"ни жорий этишга ҳаракат қилган.

Бобурийлар давлати билан Мовароуннаҳрдаги давлатлар ўртасида дастлабки расмий маданий алоқалар XVI асрнинг 30-йилларидан бошланган бўлса-да, Бобур Ҳиндистонни забт этган вақтдаёқ кўплаб шоир, созанда, бастакор, хонанда, миниатюрачи рассомларни олиб кетган эди. XVI асрнинг 2-ярмида шайбонийлардан Абдуллахон II Акбар саройига бир қанча миниатюрачи рассомларни, 1585 йили ўз элчиларини юборган. 1613 йили Бухоро хони Имомқулихон Жаҳонгиршоҳ ҳузурига, Жаҳонгиршоҳ ҳам ўз навбатида Бухорога ўз элчиларини йўллаган. 1660 йили Бобурийлар давлатига аштархонийлардан Абдулазизхоннинг, 1685 йили Бухорога Аврангзебнинг элчилари борган. Мовароуннаҳрдан турли сабаблар билан Бобурийлар давлатига келиб яшаб қолган шоирлар, меъмор ва миниатюра усталари кўп бўлган. Бобурийлар давлатида рўй берган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар, маданий алоқаларнинг кенгайиши натижасида илм-фан, адабиёт, санъат, меъморлик тараққий этган, астрономия юксалган. Деҳли, Жайпур ва бошқа шаҳарларда расадхоналар қурилган. Шимолий Ҳиндистонда форсий ва туркий тилларда, Марказий Ҳиндистон (Декан)да урду тилида сарой поэзияси

тараққий этган, қатор насрий ва назмий асарлар (Бобур, Байрамхон, Омулий, Соиб Табризий, Зебуннисо, Бедил, Мирзо Ғолиб ва бошқаларнинг асарлари) яратилган. Ижодда "ҳинд-мусулмон услуби" (шоирлар ўз асарларида Ҳиндистон табиат манзараларини, воқеа-ҳодисаларини тасвирласаларда, форс-тожик шеърятининг анъанавий шакл ва образларидан фойдаланганлар) вужудга келди. Ҳинд, араб ва туркий халқлар бадиий ва илмий адабиёти нодир ёдгорликлари таржимасига ҳам катта эътибор берилди.

Жаҳон адабиёти ва манбашунослигидаги муҳим ва ноёб ёдгорликлардан бири, ўзбек адабиётидаги дастлабки насрий мемуар ва тарихий-илмий асар Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг "Бобурнома" сидир. Эски ўзбек (чағатой) тилида ёзилган (тахм. 1518/19–1530) "Бобурнома"да 1494–1529 йилларда Марказий Осиё, Афғонистон ва Ҳиндистонда содир бўлган тарихий-сиёсий воқеалар ўта аниқлик билан баён қилинган.

XVI–XVIII асрлар мобайнида Бобурийлар томонидан бунёд этилган қатор монументал иншоотлар, асосан Мовароуннаҳр ва Ҳиндистон меъморлик услубларининг уйғунлашуви — янги "ҳинд-мусулмон услуби" бўйича қурилган. Қурилиш материали сифатида оқ ва қора мрамрдан унумли фойдаланилган. Бинолар девори қимматбаҳо, рангли тошлар — ҳақиқ, марварид, садаф, каҳрабо, зумрад, ёқут ҳамда фил суяги билан безатилган. Қурилишга Мовароуннаҳр, Ҳиндистон, Эрон ва Туркия меъморлари бошчилик қилган. Бу давр меъморий ёдгорликларидан Ҳумоюн мақбараси (1565), Баланд дарвоза (1576), Тожмаҳал (1632–1650 й.й.), Олтин ибодатхона (1764–1766 й.й.) жаҳон аҳамиятига молик. Фотиҳпур Сикри шаҳар қалъаси, Ажмир ва Оллоҳободдаги қалъалар, Матҳурадаги Говиндадева ибодатхонаси, Скандардаги Акбар ва Этимодуддавла мақбаралари, Аградаги Лаъл

қалъа, Моти масжид ва Аврангободдаги Бибика мақбараси ва бошқалар Бобурийлар давлатининг йирик меъморлик обидаларидан ҳисобланади.

Бобурийлар давлатида миниатюра санъати кенг тараққий этган. Бобурийлар миниатюра мактабига Камолиддин Беҳзоднинг шогирдлари – термизлик Мирсаййид Али ва Хужа Абдусамад Шерозийлар асос солган. Бу мактаб вакиллари дастлаб тарихий рисолаларга миниатюралар чизиш билан шугулланганлар. Кейинчалик тасвирий санъатда портрет ва анималистика жанрлари ҳам кенг тарқалган. Мирсаййид Али бошчилигидаги мусулмон ва ҳинд миниатюрачилари нарса, воқеа ва ҳодисалар манзарасини ҳаққоний ифодалашга ҳаракат қилганлар. Бобурийлар давлати миниатюра мактабига унинг сўнгги йилларида Ўрта осийлик мусаввирлардан Фаррухбек, Муҳаммад Мурод Самарқандий, Муҳаммад Нодир Самарқандий, Оқо Ризо ибн Абулҳасан Бухорийлар раҳбарлик қилганлар. Улар "Бобурнома", "Акбарнома", "Зафарнома", "Жоме ат-таворих" каби асарларга нафис миниатюралар ишлаганлар. Муҳаммад Мурод ва Муҳаммад Нодир Самарқандийлар томонидан ишланган портретлар (Жаҳонгиршоҳ, Шоҳ Жаҳон, Шермуҳаммад Навоб, Шива Парвати ва бошқ.), Мирсаййид Али мўйқаламига мансуб 80 дан ортиқ миниатюра лавҳалари Вена ва Лондон музейларида, Муҳаммад Муроднинг "Шоҳнома" қўлёзмасига ишлаган 115 та миниатюраси Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

Бобурийлар давлатида мусиқа санъати ҳам юксак даражада тараққий этган. Бу даврда маҳаллий ҳинд мусиқаси Мовароуннаҳр ва Эрон мусиқа санъати анъаналари таъсирида янада бойиган. Тарихчи Ҳайдар Мирзонинг "Тарихи Рашидий" асарида айтилишича, бу ерда

Мовароуннаҳр мусиқий асбобларидан торли-камонли созлар кўпроқ тарқалган.

Чет элларда, ҳатто Ҳиндистонда ҳам Бобурни ва унинг авлодларини "буюк мўғуллар" деб аташ одат бўлиб қолган. Атоқли олим В.В.Бартольд дунёда тарқалган "буюк мўғуллар" иборасининг хато эканлигини кўрсатиб, "Европаликлар Темурни ва унинг ўғиллари ҳамда набираларини мўғуллардан тарқалган деб ҳисоблаб, (Бобур) салтанати учун "буюк мўғуллар" деган ном тўқидилар", деб ёзади. Бу ибора инглизча китоблар воситаси билан ҳиндлар орасида ҳам тарқалди. Сўнгги йилларда "буюк мўғуллар" деган хато ибора ўрнига "бобурийлар" ибораси қўлланила бошладики, бу ибора тарихий ҳақиқатни тўғри акс эттиради.

Заҳририддин Муҳаммад Бобур (1526–1530).

Хумоюн (1530–1539, 1555–1556).

Акбар (1556–1605).

Жаҳонгир (1605 – 1627).

Шоҳ Жаҳон (1627– 1658).

Аврангзеб (1658–1707).

Баҳодиршоҳ (1707–1712).

Жаҳондоршоҳ (1712–1713).

Фарруҳсияр (1713–1719).

Муҳаммадшоҳ (1719–1748).

Аҳмадшоҳ (1748–1754).

Иккинчи Оламгир (1754–1759).

Шоҳи Олам (1759–1806).

Иккинчи Акбар (1806–1837).

Иккинчи Баҳодиршоҳ (1837–1858).

Ҳиндистон инглизлар томонидан босиб олинди.

МОВАРОУННАҲРДА УЧ ХОНЛИК ДАВРИ
БУХОРО ХОНЛИГИ (АМИРЛИГИ)
(1500—1920)

ШАЙБОНИЙЛАР сулоласи
(1500—1601)

Тухтамиш Оқ Урда билан Кук Урдани бирлаштириб, Волга дарёси бўйидаги Олтин Урда давлати ҳукмронлигини қулга олгач, Фарбий Сибир Жўжининг кичик ўғли Шибан авлодлари ихтиёрида қолди. Улар тарихда Шайбонийлар номи билан танилди. Шайбонийларнинг бир тармоғи — Тюмень хонлари XVII асргача Сибирда ҳукм сурдилар. Аммо Шайбонийлар Урдасининг катта қисми Урта Осиёга кўчди ва маҳаллий туркий халқлар билан қўшилиб, ўзбек халқининг шаклланишига асос бўлди. Чунки бу Урда аҳолиси "ўзбеклар" деб ном олган эди.

Абулхайрхон 1431 ва 1435 йилларда икки марта қўшин тортиб, Хоразмни эгаллаган бўлса, унинг невараси Муҳаммад Шайбонийхон (1451—1510 й.й.) Марказий Осиёни забт этди. 1533 йилга қадар мамлакат пойтахти Самарқанд бўлган. Убайдуллохон даврида (1533—1539 й.й.) пойтахт Бухорога кучирилди ва давлат Бухоро хонлиги номини олди.

Уша вақтда хонликка ҳозирги Ўзбекистон ва Тожикистоннинг катта қисми, Балх ва Бадахшон вилоятлари кирар эди. Убайдуллохон вафотидан кейин Бухоро хонлиги майда булақларга бўлиниб кетди. Бухорода Убайдуллохоннинг ўғли Абдулазизхон, Самарқандда Кучкунчихоннинг ўғли Абдуллатиф мустақиллик эълон қилди. Балх ва Бадахшонда шайбонийлардан

Пирмуҳаммадхон мустақил тахт сўради, Тошкент ва Туркистонда Навруз Аҳмадхон (Бароқхон), Кармана ва Миёнқолда Искандархонлар ҳукмронлик қилдилар. 1551—1556 йиллар Мовароуннаҳр учун шайбонийлар ўртасидаги курашда Искандар султоннинг ўғли Абдуллохон енгиб чиқиб, Бухоро хонлигида ўз ҳокимиятини ўрнатди. 1557 йилдан бошлаб Бухоро узил-кесил хонлик пойтахтига айланди.

Бухорода Искандархон ва унинг ўғли Абдуллохон II (1557—1598 й.й.) даврида хонлик ҳудуди бир мунча кенгайди. У Самарқанд, Тошкент, Фарғона, Бадахшон, Кулоб, Хуросон, Хоразм устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатди. Бухоро хонлиги марказлашган улкан давлатга айланди, шарқда Қашғар, ғарбда Орол ва Каспий денгиз соҳилларигача бориб етди. Шимолий томони Туркистон ва Сайрамгача етиб, жанубда Хуросоннинг шарқий қисмини ичига олди.

Шайбонийлар даврида, айниқса улардан Убайдуллахон ва Абдуллахон II ҳукмронлик қилган йилларда Бухоро хонлиги иқтисодий ва маданий ҳаётида бирмунча ўзгаришлар рўй берди. Ҳунармандчилик тараққий этди. Адабиёт, тарих, таржимонлик, луғатчилик, меъморлик, наққошлик, тасвирий санъат ва бошқалар равнақ топди. Нисорий, Мутрибий, Муҳаммад Солиҳ, Зайниддин Восифий, Камолиддин Биноий, Абдурахмон Мушфиқий сингари шоир ва муаррихлар йирик адабий ҳамда тарихий асарлар яратдилар ("Музаккир ал-аҳбоб", "Тазкират аш-шуаро", "Тарихи гузида", "Шайбонийнома", "Зубдат ал-асрор" каби). Рашидуддин Фазлуллоҳ ("Жомеъ ат-таворих") ва Шарафиддин Али Яздий ("Зафарнома")нинг тарихий асарлари ўзбек тилига таржима қилинди. Мусиқа, хаттотлик (Кавкабий Нажмиддин Бухорий, Мир Али Ҳиравий, Аҳмад Ҳусайний, Мир Ҳусайн ал-Ҳусайний, Султон Али

Машҳадий, Дустмуҳаммад Бухорий, Маҳмуд ибн Исҳоқ аш-Шиҳобий ва бошқ.) юқори даражада ривожланди. Тасвирий санъат юксалиб, Бухоро миниатюра мактаби вужудга келди. Кутубхоначилик (Абдулазизхон, Абдуллахон II кутубхоналари ва бошқ.), китоб безаш ва муқовачилик ривожланди. Тиббиёт илми тараққий этди (Муҳаммад Хусайн ибн ал-Мироқий Самарқандий, Шоҳ Али ибн Сулаймон, Султон Али ва бошқ.), йирик шаҳарларда шифохона (дор уш-шифо)лар ташкил қилинди.

Шайбонийлар даврида мамлакатда илгари қурилган бинолар тикланди, янги савдо расталари, карвонсаройлар, мақбаралар, мадрасалар, масжидлар қурилди, ариқ ва каналлар қазилди. Карвон йўллари бўйлаб сардобалар бунёд этилди, дарёларга кўприклар қурилди. Шайбонийхон мадрасаси, Мир Араб мадрасаси, Абдуллахон мадрасаси, Кукалдош мадрасаси, Масжиди калон, Говкушон мажмуаси, карвонсаройлар, Тими калон ва бошқа расталар, Абдуллахон банди, Зарафшон сув айирғичи, кўприк ва сув омборлари қурилди, ариқ, каналлар қазилди, сардоба ва ҳаммомлар солинди, Бухоро шаҳри янги мудофаа девори билан ўралди. Қабр тоши (Шайбонийхон, Абусаидхон қабр тошлари ва бошқ.) ясаш бадий даражага етди. Таълим-тарбияга эътибор кучайди, ҳар бир маҳаллада мактаб очилди, баъзи хонадонларда уй таълими жорий этилди. Болалар олти ёшдан ўқишга қабул қилинадиган бўлди. Мадрасаларда илоҳиётдан ташқари риёзиёт, фароиз, Ҳандаса, фикҳ, шеър санъати, мантиқ, мусиқа, хаттотлик ва бошқа фанлар ўқитилди.

Шайбонийлар даврида Бухорода деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ривожланди, маданий ҳаёт юксалди. Самарқанд, Бухоро, Марғилон, Хўжанд, Андижон, Тошкент, Жиззах, Ўратепа, Қарши, Шаҳрисабз

ва бошқа йирик шаҳарларда ҳунармандчилик ривожланди. Бухоро, айниқса равнақ топиб, у ерда куплаб мадрасалар, хонақоҳ ва карвон саройлар, янги расталар барпо қилинди. Шайбонийлар замонида Бухоро хонлиги Ҳиндистон, Туркия, Россия билан савдо муносабатларини ривожлантирди.

Абдуллоҳон даврида бошланган ички сиёсий низолар натижасида 1598 йили Абдуллоҳоннинг узи, орадан куп утмай угли Абдулмумин улдирилди. Иккинчи Пирмуҳаммадхоннинг тахтдан ағдарилиши билан Шайбонийлар сулоласи тугатилиб, Бухоро тахтига аштархонийлар сулоласи вакиллари утирди.

Муҳаммад Шайбонийхон (1500–1510).

Кучкинчихон (1510–1530).

Абу Саидхон (1530–1533).

Убайдуллоҳон (1533–1539).

Абдуллоҳон (1539–1540).

Абдуллазизхон (Самарқандда) (1540–1550).

Абдуллатифхон (Бухорода) (1540–1551).

Навроз Аҳмад (Бароқхон) (1551–1556).

Пирмуҳаммадхон (1556–1561).

Искандархон (1561–1583).

Иккинчи Абдуллоҳон (1583–1598).

Абдулмуминхон (1598).

Иккинчи Пирмуҳаммадхон (1598–1601).

АШТАРХОНИЙЛАР сулоласи (1601–1757)

Шайбонийлардан сунг давлатни идора қилган сулола аштархонийлар Жужихон наслидан булиб, XIV асрнинг 80-йилларидан бошлаб Астрахан (Ҳожи Тархон) ва унинг атрофидаги ерлардаги халқлар устидан ҳукмронлик қилган. 1556 йили Астраханни Россия босиб олганидан кейин, аштархонийлардан Ёрмуҳаммад болалари ва қариндошлари билан Искандархон ҳукмронлиги даврида Бухорога келди. Искандархон уни яхши кутиб олиб, қизи Зухрохонимни унинг ўғли Жонибек султонга берган. Зухрохонимдан уч ўғил (Динмуҳаммад, Боқи Муҳаммад, Вали Муҳаммад) туғилган.

Шайбоний Иккинчи Пирмуҳаммадхон тахтдан ағдарилгач, аштархонийлардан Динмуҳаммад хонликка кутарилди. Лекин у Бухорога бора туриб, йўлда ҳалок бўлди. Ундан кейин укалари тахтга ўтирди. Шу тариқа Бухоро хонлиги яна бир узбек сулоласи — аштархонийлар қулига ўтди.

Аштархонийлар давридаги муттасил уруш ҳаракатлари маданий ҳаёт тараққиётига катта тўсиқ бўлди. Лекин шунга қарамай адабиёт, санъат ва бошқа соҳаларда бир қанча истеъдодли олимлар (мусиқада Дарвишали Чангий ва бошқ.) етишиб чиқди. Адабий, тарихий асарлар — "Ҳайвоннома" (Саид Насафий), "Баҳр ул-асрор" (Маҳмуд ибн Вали), "Убайдуллонома" (Муҳаммад Амин Бухорий), "Тарихи Абулфайзхон" (Абдураҳмон Толеъ), "Муҳит ут-таворих" (Муҳаммадамин ибн Муҳаммадзамон Бухорий), "Субхонқулихон тўғрисида ҳажвия" (Турди) сингари адабий ва тарихий асарлар яратилди. Тиббиёт ва меъморлик бир оз

гараққий этди: аштархонийлардан Субҳонқулихон Бухорода махсус шифохона ҳамда тиббиёт кутубхонаси қурдирди. Ҳашаматли бинолар (Шердор мадрасаси, Тиллакори мадрасаси, Абдулазизхон мадрасаси, Нодир девонбеги мадрасаси, Болоҳовуз масжиди ва бошқ.) бунёд этилди. Мактаб ва мадрасаларда асосан диний фанлар, қисман адабиёт (Навоий, Ғузулий, Ҳофиз, Бедил ва бошқ.) ўқитилди.

1740 йили Эрон ҳукмдори Нодиршоҳ Балхни эгаллади ва катта қўшин билан Амударёдан ўтиб, Бухорога қараб юрди. Абулфайзхон (1711–1747 й.й.) Нодиршоҳга таслим бўлди. Нодиршоҳ манғит қабиласидан бўлган Муҳаммад Ҳаким Оталиқни ишончли вакили сифатида тахтга ўтқизди. Бухоро етти йил, яъни Нодиршоҳ ўлимигача (1747) Эронга қарам бўлди.

Динмуҳаммад (1601).

Боқи Муҳаммад (1601–1605).

Вали Муҳаммад (1605–1611).

Имомқулихон (1611–1642).

Надр Муҳаммад (1642–1645).

Абдуллазизхон (1645–1681).

Субҳонқулихон (1681–1702).

Иккинчи Убайдуллахон (1702–1711).

Абулфайзхон (1711–1747).

Абдулмумин (1747–1751).

Учинчи Убайдуллахон (1751–1754).

Шерғози (1754–1757).

МАНФИТЛАР сулоласи (1756—1920)

1747 йили отаси ўрнига Оталиқ тайинланган Муҳаммад Раҳим бошчилигидаги фитначилар Абулфайзхонни ўлдирдилар. Муҳаммад Раҳим қилмишларидан норизо бўлган вилоят ҳокимлари унга қарши исён кўтардилар. У исёнларни шафқатсиз равишда бостирди. Қўлидаги ҳокимиятдан фойдаланиб, 1747—1756 йилларда тахтга аштархонийлардан қўғирчоқ хонларни ўтқазди. 1756 йили эса тахтни эгаллаб, узини Бухоро амири деб эълон қилди. Шу тариқа ҳокимият Манғитлар сулоласи қўлига ўтди.

Кейинги амир Дониёлбий (1758—1785 й.й.) купгина солиқлар таъсис этди. Унинг ўғли амир Шоҳмурод (1785—1800 й.й.) ҳокимиятни бирмунча мустаҳкамлади, отаси таъсис этган солиқларни бекор қилди, ўз сиёсатида мусулмон руҳонийларига суянди, уларнинг мавқеини оширди.

XIX аср ўрталаригача Бухоро амирлари Хива, Қўқон хонликларига ва Шаҳрисабз бекларига қарши тинимсиз урушлар олиб борди. Амир Насруллоҳ (1826—1860 й.й.) ҳокимият нуфузини оширишга ва ҳудудини кенгайтиришга муваффақ бўлди. Манғитлар сулоласи қўлида дастлаб Зарафшон водийсидан Амударёгача, жануби-шарқда Сурхонгача бўлган ерлар, Марв ва Балх бор эди. Фарғонанинг серунум ерлари Қўқон хонлари қўлида эди. Насруллоҳ бу ерлар учун уруш олиб бориб, 1842 йили қисқа муддат Қўқон хонлигини забт этди.

1866 йили Чор Россияси қўшинлари Бухоро амирлиги чегараларига бостириб кирди ва Хўжанд, Ўратепа, Жиззах шаҳарларини ишғол этди. Истило этилган ерларни бошқариш учун Туркистон генерал-губернаторлиги ташкил этилди. 1868

йил 2 май куни генерал Кауфман бошчилигидаги рус қўшинлари Самарқандни ишғол қилди. Июнь ойида Бухоро амири Музаффар қўшинларига Зирабулоқ яқинида қатъий зарба берилди. Амир генерал-губернаторга мурожаат қилиб, сулҳ тузишни сўради. 1868 йил 23 июнда икки ўртада шартнома имзоланди. Рус қўшинлари босиб олган ерлар Чор Россияси ихтиёрига ўтди. Бухоро амирлиги мустақил ташқи сиёсат юргизишдан маҳрум бўлди, рус подшоҳига 500 минг олтин сўм тоvon тулади. Амирлик ерларининг учдан бир қисми подшо Россиясига ўтди. Хўжанд, Уратепа, Панжикент, Самарқанд ва Каттақўрғон шаҳарларидан тортиб Зирабулоқчага бўлган ерлар, Шарқий Бухорода эса Шуғнон, Воҳон, Рушон вилоятлари, айниқса Зарафшон дарёси юқори ҳавзасининг қўлдан кетиши амирликдаги халқларни асосий ҳаёт манбаи бўлган сувдан маҳрум этди, бу ҳол Бухоро амирлигининг Россияга иқтисодий жиҳатдан қарамлигини янада оширди.

Бухоро амири ҳуқуқий жиҳатдан мустақил ҳукмрон саналса ҳам, ҳақиқатда рус подшоҳига қарам эди. Амир Абдулаҳад рус подшоҳининг генерал адъютанти бўлган.

Амирлик ерларидан ўтган темирйўл бўйларига рус аҳолиси келтириб жойлаштирилди. Бухоро-Афғонистон чегараси муҳофазаси билан ҳам рус қўшинлари шуғулланган. Бухоро амирлигининг Чор Россиясига тобелиги амир Олимхон (1910–1920 й.й.) замонида янада ортди. Амирликда еттита рус хусусий банки шуъбаси иш олиб борди. 1912–1915 йиллар давомида 300 минг десятина серунум ерлар рус маъмурларига ижарага берилди.

Бухоро хонлиги Марказий Осиёда ҳар жиҳатдан энг катта ва кучли давлат ҳисобланиб, Ҳиндистондаги бобурийлар давлати, Россия ва Эрон давлатлари билан сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқаларда бўлган. Бухоро хон ва амирлари

Марказий Осиёдаги уч хонликни бирлаштиришга уринган бўлсалар ҳам, бу ишнинг уddасидан чиқа олмадилар.

Бухоро касб-хунар, савдо-сотик ва илм-фан маркази сифатида бошқа хонлик ва ўлкалардан устун эди. У шарқда Ислom динининг йирик маркази эди. Хонликлар даврида бу ерда юзлаб ажойиб архитектура ёдгорликлари — масжид, мадраса ва бошқа иншоотлар бунёд этилди.

Манғитлар ҳукмронлиги даврида маданий ҳаёт бир қадар пасайди, бадиий ижодда мадҳиябозлик ва таркидунёчилик мавзуи кучайди. XVIII асрнинг 2-ярми ва XIX аср бошларида "Тухфаи хоний" (Муҳаммад Вафо Карминагий), "Тож ут-таворих" (Муҳаммад Шариф), "Фатҳномаи султоний" (Муҳаммад Миролим Бухорий), "Манғит хонлари тарихи" (Мирзо Абдулазим Сомий), "Наводир ул-вақоеъ", "Таржимаи аҳволи амирони Бухоро" (Аҳмад Дониш) каби тарихий-бадиий асарлар яратилди. "Тўтинома", "Чор дарвеш", "Юсуф ва Зулайҳо", "Тоҳир ва Зухра", "Буз ўғлон", "Юсуф ва Аҳмад", "Гурўғли" туркумидаги дostonлар халқ орасида кенг тарқалди. Халқ санъати турлари — қизиқчилик, фонус хаёл, дорбозлик ва бошқалар тараққий этди, мусиқа оммавий санъатга айланди, тасвирий санъат ривожланди (Абдулхолиқ Махдум ва бошқ.). Йирик иншоотлар — Шайх Жалол дарвозаси ва хонақоҳи (XVIII асрнинг 2-ярми), Домулло Турсунжон мадрасаси (1796—1797 й.й.), Халифа Худойдод ансамбли (1777—1855 й.й.), Чорминор (1807), Амир мадрасаси (XX аср бошлари), Ситораи Моҳи Хоса (XIX — XX аср бошлари) қурилди.

Бухоро хонлиги Россия вассалига айлантирилгач, қулчилик тугатилди, касалхона, дорихоналар, янги усулдаги рус-тузем мактаблари очилди, Каттақўрғондан Бухорога телеграф ўтказилди, Бухоро темир йўли ва Амударёга темир кўприк қурилди. Меъморликда миллий ва европача услублар уйғунлашган ҳолда 1888 йили Янги Бухородаги (ҳоз. Когон)

савдо ва банк муассасаларининг бинолари, амирнинг янги саройи, Бухородаги темир йўл вокзали ва бошқалар қурилди.

1920 йил 2 сентябрда Бухоро шаҳри Қизил аскарлар томонидан эгалланди. 1920 йил 6–8 октябрда бўлиб ўтган Бутун Бухоро халқ вакилларининг I-қурултойида Бухоро Халқ Шўролар Жумҳурияси тузилганлиги эълон қилинди.

Муҳаммад Раҳимхон (1756–1758).

Фозилтура (амалда Дониёлбий оталиқ) (1758–1785).

Шоҳмурод (1785–1800).

Амир Ҳайдар Тура (1800–1826).

Амир Насрулло (1826–1860).

Амир Музаффар (1860–1885).

Амир Абдулаҳад (1885–1910).

Амир Олимхон (1910–1920).

ХИВА ХОНЛИГИ (1511–1920)

1505 йили Темурийлар тасарруфида бўлган Хоразм худудини Шайбонийхон бошчилигидаги кучманчи ўзбеклар эгаллади. Шайбонийхон вафотидан кейин (1510) Хоразм Эрон сафавийлари томонидан забт этилди. Аммо уларга қарши кутарилган халқ қўзғолони натижасида сафавийлар мамлакатдан қувиб чиқарилди. Хоразмликлар таклифи билан қақирилган шайбонийлар етакчиси Элбарсхон 1511 йили Хоразм ҳукмдори деб тан олинди. Элбарсхон билан бирга Дашти Қипчоқдан келган кучманчи аҳоли ҳам Хоразмда ўтrockлашди.

Хива хонлигига Хоразм, шунингдек Манқишлоқ, Деҳистон, Ўзбой бўйидаги туркманлар кўчиб юрувчи худудлар ва Хуросоннинг шимолий қисми кирган. Пойтахти дастлаб Вазир, кейинчалик Урганч ва Хива шаҳарлари бўлган. Элбарсхон тобе худудларни ўғиллари ва қариндошларига бўлиб берган. Бу эса унинг вафотидан кейин ўзаро тахт учун курашни кучайтириб юборган. Натижада, хонлар тез-тез алмашиб турган.

Ўзаро урушлардан фойдаланган Бухоро хони Абдуллахон II 1593 йили Хива хонлигини босиб олди. Кўп ўтмай хонлик яна мустақилликка эришди.

XVII аср бошларига келиб Хоразм тахти учун бўлган сулолавий курашлардан сўнг ҳокимиятни эгаллаган Араб Муҳаммадхон даврида Хива хонлигида парокандалик янада кучайди. Рус казаклари, қozoқлар ва қалмоқларнинг талончилик юришлари, Араб Муҳаммадхоннинг ўғиллари Ҳабаш ва Элбарсларнинг оталарига қарши чиқишлари ҳокимиятни кучсизлантирди. Бу кураш натижасида Араб Муҳаммадхон ҳалок бўлди. Падаркуш фарзандлар эса оран кўп ўтмай акалари Асфандиёр томонидан тахтдан туширилиб, қатл қилинди.

Эрон шоҳи Аббос I ҳомийлигида тахтга чиққан Асфандиёрхон даврида мамлакат ҳаётидаги кескинлик сақланиб қолди. Орол бўйидаги ўзбек қўнғиротлари Асфандиёрга бўйсунмай қўйишди. Мамлакатда тарқоқлик ва зулм кучайди. Бундан фойдаланган йирик мулкдорлар Абулғозий Баҳодирхонни хон қилиб кутаришди. Мамлакатда бир қадар барқарорлик тикланди. Маданият ва санъат ривожланди.

Хива хонлиги Эрон ва Бухоро хонлигининг тўхтовсиз ҳамлаларини қайтаришга мажбур бўлган. Элбарсхон даврида (1728–1740 й.й.) Эрон шоҳи Нодиршоҳ Хива хонлигига ҳужум қилиб, уни ўзига бўйсундирди (1740). Нодиршоҳ вафотидан сўнг (1747) хонлик яна мустақил бўлиб олди.

1804 йилдан бошлаб Хива хонлигида тахтни қўнғирот ўзбеклари сулоласи расмий равишда эгаллади. Муҳаммад Раҳимхон даврида (1806–1828 й.й.) қўшни майда бекликлар, Орол атрофидаги қабилалар Хива хонлиги таркибига қўшиб олинди. Хонлик шаҳарлари – Хива, Янги Урганч, Ҳазорасп, Хужайли, Тошҳовуз, Гурлан, Хонқа ва бошқаларда ҳунармандчилик ривожланди, улар савдо марказларига айлантирилди.

XVI–XIX асрлар давомида Хива хонлиги ҳудудлари доимо ўзгариб турган. Дастлаб хонлик ҳудуди Хоразм воҳасидагина жойлашган бўлса, кейинчалик унинг чегараси жанубда Эрон ва Марвгача, шимолда Урал дарёсигача бўлган ерларга чузилган, шарқда Бухоро амирлиги, ғарбда эса Каспий денгизи қирғоқларигача етган. Чор Россияси истилосидан кейин Амударёнинг чап қирғоғида 62237,2 м² ер майдонига эга кичик вассал давлатга айланиб қолган. Аҳолисининг сони ҳам доимо ўзгариб турган. Уртача 1 млн. киши атрофида аҳоли яшаган. Унинг қўнчилигини ўзбеклар, туркманлар, қорақалпоқлар, кам сонли форслар, араблар, руслар ва бошқалар ташкил қилган.

Хонликда давлат тили ўзбек тили бўлиб, Бухоро ва Қўқондан фарқли ўлароқ барча фармонлар, давлат ҳужжатлари фақат ўзбек тилида ёзилган.

XIX асрда Хоразм ҳудудида 1500 га яқин бошланғич мактаб ва 103 мадраса мавжуд бўлган. Хива шаҳрининг ўзида 22 та мадраса бўлган. Адабиёт, тарихнавислик, хаттотлик, мусиқа санъати, меъморлик ва маданиятнинг бошқа соҳаларида муайян ютуқлар қўлга киритилган.

Мунис, Огаҳий, Феруз, Комил Хоразмий, Камрон, Баёний, Хисравий, Муродий, Рожий, Мутриб Хонахаробий, Лаффасий сингари шоир ва адиблар ижоди ўзбек адабиёти ривожига ўзига хос ўринга эга. Танбур чизиги нотасини яратган Комил Хоразмий "Мақоми феруз Шоҳий" асари ва "Панжгоҳ" мақоми билан ўзбек миллати санъатига катта ҳисса қўшган. Абулғозийхон "Шажарайи турк", "Шажарайи тарокима" асарлари билан Хоразм тарихнавислик мактабига асос солган бўлса, Мунис ва Огаҳийлар "Фирдавс ул-иқбол", "Зубдат ут-таворих", "Ғиёс уд-давлат", "Жоме ул-воқеоти султоний", "Шоҳид ул-иқбол" асарлари билан тарих соҳасини янада ривожлантирдилар. Баёнийнинг "Шажарайи Хоразмшоҳий", "Хоразм тарихи" асарлари Ўзбекистон тарихини урганишда асосий манбалар ҳисобланади.

Хива шаҳрида сақланиб қолган қадимий меъморлик иншоотлари, асосан хонликлар даврида қурилган. Буларга Анушахон ҳаммоми, Шерғозихон мадрасаси, Муҳаммад Аминхон мадрасаси, Кўҳна Арк, Тошҳовли, Карвонсарой, Ислохўжа минораси, Қалъа девори, Нуриллабой саройи ва бошқалар кирази.

1830—1840 йилларда Оренбург ҳарбий губернатори В.А.Перовскийнинг Хивага юриши муваффақиятсиз тугади. 1842 йили Хива хонлиги билан Россия ўртасида ўзаро ҳамкорлик ҳақида битим тузилди. Аммо 1873 йили Фон

Кауфман бошчилигидаги рус қўшинлари уч томондан хужум қилиб, Хивани эгаллади. Хива Россиянинг вассалига айланди.

Бу огир шароитда мамлакатни бошқарган Муҳаммад РаҳимхонII (Феруз) маданият ва санъат раҳнамоси сифатида тарихда қолди. Унинг ўзи ва саройда тупланган Огаҳий, Комил, Табибий сингари шоирлар ўзбек адабиёти ривожига муносиб улуш қўшдилар. Унинг даврида Хивада босмаҳона ташкил этилди. Бу матбаада Алишер Навоий ва бошқа шоирларнинг девонлари, таржима асарлар чоп этилди. Муҳаммад Раҳимхонга Оренбург казак қўшинларининг генерал-лейтенанти унвони берилган эди. Россия ҳукумати ўз тўқимачилик саноатини хомашё билан таъминлаш учун Хива хонлигида пахта етиштиришни кучайтирди. 1890 йил 200 минг пуд, 1900 йил 400 минг пуд пахта олинди.

1917 йилги Октябрь тўнтаришидан сўнг Хива хонлигида сиёсий кураш авж олиб кетди. 1920 йил 2 феввалида Қизил Армия ёрдамида хон тахтдан туширилди ва Хива хонлиги ҳудуди 1920 йил 26 апрелда Хоразм Шўролар Жумҳурияти деб эълон қилинди.

Элбарсхон (1511–1524).

Султон Ҳожихон (1524).

Ҳусайнқулихон (1524).

Суфёнхон (1524–1536).

Ҳасанқулихон (1536–1539).

Ақатойхон (1539–1556).

Юнусхон (1556–1557).

Дўстхон (1557–1561).

Ҳожи Муҳаммадхон (1561–1602).

БУХОРО ХОНЛИГИ вассали (1593–1598)

Араб Муҳаммадхон (1602–1622).

Элбарс Султон ва Ҳабаш Султон (1622–1623).

Асфандиёрхон (1623–1642).

БУХОРО ХОНЛИГИ вассали (1642–1645)

Абулғози Баҳодирхон (1645–1663).

Анушахон (1663–1687).

Худойдодхон (1687–1689).

Эрнак Муҳаммадхон (1689–1694).

Жўжи Султон (1694–1696).

Валихон (1696–1698).

Шоҳниёзхон (1698–1702).

Араб Муҳаммадхон II (1702–1704).

Сайид Алихон (1704–1706).

Мусахон (1706–1708).

Ёдгорхон (1708–1714).

Эшим Султон (1714–1715).

Шерғозихон (1715–1728).

Элбарсхон (1728–1740).

ЭРОН ШОҲЛАРИ вассали (1740–1747)

Тоҳирхон (1740–1741).

Нуралихон (1741–1742).

Абулғозихон II (1742–1746).

Ғойибхон (1746–1756).

Қорабойхон (1756–1757).

Темурғозихон (1757–1763).

Тавкахон (1763–1764).

Шоҳ Ғозихон (1764–1767).

Абулғозихон (1767).

Нуралихон (1767–1768).

Булакайхон (1768–1769).
Жаҳонгирхон (1769–1770).
Муҳаммад Амин Иноқ (1770–1790).
Авазмуҳаммад Иноқ (1790–1802).
Абулғозихон Ёдгорхон уғли (1802–1804).
Элгузархон (1804–1806).
Муҳаммад Раҳимхон (1806–1825).
Оллоқулихон (1825–1842).
Раҳимқулихон (1842–1846).
Муҳаммад Аминхон (1846–1855).
Абдуллахон (1855).
Қутлугмуродхон (1855–1856).
Саид Муҳаммадхон (1856–1864).
Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз) (1864–1910).
Асфандиёрхон (1910–1918).
Саид Абдуллахон (1918–1920, амалда Жунаидхон).

ҚЎҚОН ХОНЛИГИ (1709—1876)

Қўқон шаҳри Фарғона водийсидаги энг қадимий аҳоли масканларидан бири. У ҳақдаги дастлабки ёзма маълумотлар X аср манбаларида учрайди. Истахрий ва Ибн Хавкал асарларида у "Ҳавоканд", яъни ёқимли ҳаволи, шамоллар шаҳри сифатида тилга олинган.

Қўқоннинг Хитой ва Ҳиндистонга борадиган қадимги қарвон йулида жойлашганлиги унинг тез ривожланишига сабаб бўлган. Аммо XVI асрда муғуллар босқини пайтида тамомила вайрон қилинган. То XVIII асргача кичик шаҳарча сифатида мавжуд бўлган. 1709 йили Минг қабиласидан чиққан Шоҳруҳбий Қўқон хонлигини ташкил қилди ва янги сулолага асос солди. Янгидан истеҳком ва қалъа барпо этилди. Абдураҳимбий даврида (1732) шаҳардаги қурилишлар давом эттирилди ва у хонлик пойтахтига айлантирилди.

Бу даврда Қўқон хонлиги билан Бухоро хонлигида ярим мустақил бўлган Шаҳрисабз беклиги ўртасида яқин иқтисодий ва маданий ҳамкорлик урнатилган. Абдураҳимбий Шаҳрисабз беги, кенагас уруғига мансуб Ҳаким Бухорийнинг қизи Ойчучукка уйланган. У Фарғонада "Кенагас ойм" номи билан машҳур бўлган. Қўқон шаҳри яқинидаги Кенагас қишлоғи тарихи ҳам шу воқеа билан боғлиқ бўлса керак.

Қўқон Норбутабий даврида айниқса равнақ топди, водийнинг чинакам маданий ва иқтисодий марказига айланди. Хоннинг оқилона сиёсати туфайли ўзаро урушлар камайди, халқнинг турмуш даражаси юксалди.

Унинг ўрнига келган Олимхон 1800—1810 йиллари Тошкент, Чимкент ва Сайрамни босиб олди. У марказлашган кучли давлат тузишга ҳаракат қилди. Аммо укаси Умархон (1810—1822 й.й.) бошчилигидаги фитначилар томонидан

ўлдирилди. Умархон Туркистон шаҳри ва қозоқ хонликларининг талайгина қисмини хонликка қўшиб олди. Тошкент, Бухоро ва Хивадан Оренбургга борадиган карвон йўли туташган жойда Оқмачит қалъасини қурдирди.

Умархон вафотидан сўнг унинг 12 ёшли ўғли Муҳаммад Алихон тахтга ўтирди. Давлатни асосан онаси — таниқли шоира Нодирабегим бошқарди. Муҳаммад Алихон хонлик ҳудудини кенгайтиришга интилиб, Қоратегин, Дарвоз, Шугнон, Рўшон, Воҳон бекликларини бўйсундирди. Бу эса Бухоро хонлиги билан манфаатлар тўқнашувига сабаб бўлди. 1840 йили бўлган урушда Муҳаммад Алихон енгилиб, Хўжандни Бухоро амири Насруллога топширишга ва ўзини унинг ноиби деб тан олишга мажбур бўлди.

Аммо бу билан кифояланмаган Бухоро амири Насрулло 1842 йили Қўқонни эгаллаб, Умархоннинг ўғли Муҳаммад Алихонни (1822—1841 й.й.), унинг укаси Султон Маҳмудхон (1841—1842 й.й.), онаси Нодира ва яқин қариндошларини қатл этди. Амир фармони билан Қўқон хонлиги Бухоро ноиби томонидан бошқарила бошланди. Аммо 1842 йили қўзғолон кўтарган қўқонликлар амир Насруллонинг вакилларини ўлдириб, Норбўтабийнинг жияни Шералихонни тахтга ўтқаздилар.

Қўқон хонлиги аҳолисининг сони 3 миллионга яқин эди. Чоризм қўшинлари унинг шимолий-ғарбий вилоятларини босиб олгач, хонлик ҳудуди анча қисқариб, асосан, Фарғона водийси билан чекланади ва аҳоли сони тахминан 2 миллионга тушиб қолади. Қўқон хонлигининг аҳолиси, асосан, ўзбеклар, тожиклар, қирғизлар, қозоқлар, уйғурлар, қорақалпоқлардан иборат эди.

Қўқон хонлигида кўплаб пахта ва полиз экинлари етиштирилган, боғдорчилик ҳамда пиллачилик тараққий этган. Хўнараманд-косибчиликнинг мисгарлик, заргарлик, ўймакорлик, ҳарбий қурол ишлаб чиқариш, сопол ва кўзагарлик, қоғозгарлик, бадий тўқимачилик,

дуппичилик, каштачилик, кўприксозлик, темирчилик каби турлари кенг ривожланган. Айниқса, Қўқон қоғози Ўрта Осиёдаги энг сифатли қоғоз сифатида машҳур бўлган.

XIX аср бошларида шаклланган Қўқон адабий муҳити ҳам хонлиқнинг маданий ҳаётида катта ўрин тутган. Қўқон ҳукмдорларининг қатор намояндалари темурийлар анъанасини давом эттириб, ўзлари ҳам илм-маърифат билан шуғулланиб, бу соҳани равнақ топдиришга катта саъй-ҳаракат қилганлар. Айниқса, бунда Қўқон хонларидан Умархон (1810—1822 й.й.) ва Муҳаммад Алихон (1822—1841 й.й.) даврлари яққол ажралиб туради. Хусусан, Акмал (Махмурнинг отаси), Амирий (Қўқон хони Умархон), Боқихонтўра, Муҳаммад Шариф, Гулханий, Махмур (Маҳмуд), Мунтазир, Низомий Хўқандий (асл номи Низомиддин Муҳаммадаминхўжа ўғли), Нодир, Нозил Муҳаммад Аваз, Авазмуҳаммад Ёрмуҳаммад ўғли Писандий, Фазлий Намангоний, Ғозий сингари шоирлар халқ ичида машҳур эдилар.

Қўқон адабий муҳитининг яна бир муҳим характери жиҳати шундаки, бу даврда ўзбек ва форс-тожик тилида баб-баравар қалам тебратган бир қатор таниқли ва машҳур ўзбек шоирлари истеъдоди кенг ривож топди. Масалан, Дилшод отин, Зебунисо, Зиннат, Моҳзода Бегим, Маҳзуна, Муштарий, Нодира, Нозук Хоним, Увайсийларнинг ижоди айрича аҳамиятга моликдир. Қўқон адабий муҳитининг самарали таъсири ўлароқ бу юртдан кейинчалик Муқимий, Фурқат, Завқий ва бошқа етук бадиий сўз санъаткорлари етишиб чиқдилар ва ўз халқининг эрки, ҳурлиги ва озодлиги учун хизмат қилдилар.

1865 йил май ойида Чор Русияси қўшинлари Қўқон хонлигига қарашли Тошкент ва Хужандни босиб олди. Чор қўшинлари муваффақиятларидан ва хонлиқдаги беқарорликдан қўрққан Худоёрхон (1845—1875 й.й.) Фон Кауфман таклиф қилган шартномани тасдиқлади.

Шартномага мувофиқ рус савдогарларига Қўқон хонлигининг ҳамма ерларида савдо қилиш, карвонсаройлар қуриш, рус молларини хонлик ҳудуди орқали бошқа мамлакатларга бемалол олиб ўтиш ҳуқуқи берилди.

1876 йили чор ҳукумати Қўқонда юз берган қўзғолонни бостирди ва қулай имкониятдан фойдаланиб, Қўқон хонлиги ҳудудини Туркистон генерал-губернаторлигига қўшиб юборди. Худоёрхон Оренбург шаҳрига сургунга жунатилди. Орадан маълум муддат ўтгач, у яширинча Маккага ҳажга жўнаб кетди ва қайтишда Афғонистон ҳудудида вафот этди.

МИНГЛАР сулоласи

- Шоҳруҳбий (1709—1721).
- Абдураҳимбий (1721—1740).
- Абдулкаримбий (1740—1760).
- Эрдонабий (1760—1764).
- Сулаймонбек (1764).
- Норбўтабий (1764—1800).
- Олимхон (1800—1810).
- Умархон (1810—1822).
- Муҳаммад Алихон (1822—1841).
- Султон Маҳмудхон (1841—1842).
- Шералихон (1842—1845).
- Муродхон (1845).
- Худоёрхон (1845—1858).
- Маллахон (1858—1862).
- Шоҳмуродхон (1862—1863).
- Худоёрхон (иккинчи марта) (1863).
- Султон Саидхон (1863—1865).
- Худойқулбек ибни Мақсудбек (1865).
- Худоёрхон (учинчи марта) (1865—1875).
- Насриддинбек (1875).
- Пулатхон (1875—1876).

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И.А., "Юксак маънавият — енгилмас куч". —Т.: 2008.
2. Абу Ҳафс Насафий. "Қандия". —Т.: 2005.
3. Абу Мансур ас-Саолибий. "Китоб латоиф ал-маориф". —Т.: 1987.
4. Абулғозий Баҳодирхон, "Шажарайи турк". —Т.: 1992.
5. Абу Райҳон Беруний, "Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар". —Т.: 1968.
6. Абдулаҳатов А., Ғозиев Т., "Бурҳониддин Марғиноний". —Т.: 2010.
7. Абдухолиқ Абдурасул ўғли, "Чин ва Мочин". —Т.: 2006.
8. Абдухолиқ Абдурасул ўғли, "Қадимги Фарғона тарихидан". —Т.: 2002.
9. Ағбунов М.В., "Путешествие в загадочную Скифию", —М.: 1989.
10. Али Заде А., "Хроника мусульманских государств". —М.: 2007.
11. Аҳмедов Б. "Ўзбек улуси". —Т.: 1992.
12. Аҳмедов Б. "Амир Темур". —Т.: 1995.
13. Байтур А. "Кыргыз тарыхы". Бишкек, 2003.
14. Бобобеков Ҳ.Н., "Қўқон гарихи". —Т.: 1996.
15. Бобобеков Ҳ., "Краткая история Кокандского ханства". —Т.: 2008.
16. Бобобеков Ҳ., Каримов Ш., Содиқов М., Усмонов Қ., Холбоев С., Шоймардонов И., "Ўзбекистон тарихи, қисқача маълумотнома". —Т.: 2007.
17. Бобоев Ҳ., "Ўзбек давлатчилиги тарихи". 1-китоб, —Т.: 2004.
18. Бобоев Ҳ., Хидиров З., Шодиев Ж., Аҳмедова М. "Ўзбек давлатчилиги тарихи". 2-китоб, —Т.: 2009.
19. Бобоёров Ғ., "Чоч тарихидан лавҳалар". —Т.: 2010.
20. Бобоёров Ғ., "Тун ябғу-хоқон". —Т.: 2011.
21. Бобур З.М., "Бобурнома". —Т.: 1989.
22. Босворт К.Э. "Мусульманские династии". —М.: Наука, 1971 (Бу китобнинг ўзбек тилига ўгирилгани ҳам бўлиб, "Мусулмон сулолалари" деб аталади (Фан, 2006).
23. "Бухара и Афганистан в начале 80-х годов XIX века". —М.: 1974.

24. Гумилев Л., "Древняя Русь и Великая степь". —М.: 2007.
25. Гумилев Л., А.Панченко. "Чтобы свеча не погасла". Ленинград, 1990.
26. Гумилев Л., "История народа хунну", интернет-версия.
27. Gomes S., "Kok turk tarihi". Ankara, 1997.
28. Deliorman A., "Genel turk tarihi". Istanbul, 1995.
29. Deliorman A. "Tarih", II. Istanbul. 1995.
30. "Divanu lug'ati-t turk". 3-baski, Ankara, 1991.
31. Закиев М. "Происхождение тюрков и татар". —М.: 2002.
32. Ибн ал-Асир, "Ал-комил фи-т-тарих" ("Полный свод истории"). —Т.: 2006.
33. "Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки". №13, Ленинград, 1990.
34. Ismail Aka., "Timur ve devleti", Ankara, 1991.
35. Камолиддин Ш.С., "Древнетюркская топонимия Средней Азии". —Т.: 2006.
36. Камолиддин Ш.С., "Заметки по древней и средневековой истории Чача". —Т.: 2009.
37. Каримов Ш., Шамсуддинов Р., "Ватан тарихи". 1-китоб, —Т.: 1997.
38. Лайпанов К.Т., "О происхождении тюркских народов", Черкесск, 1993.
39. Лен-Пуль Стэнли, "Мусульманские династии", Москва-Ташкент-Бишкек, 1996.
40. Махмудов Қ., "Туркий хоқонликлар", "Турон тарихи" мажмуаси, 1992.
41. Мадраимов А., Фузаилова Г., "Манбашунослик", —Т.: 2007.
42. "Материалы по этнической истории тюркских народов Центральной Азии". —Т.: 2003.
43. Машарипов О., "Хоразмнома", 1-китоб, Урганч, 2005.
44. Matlock G.D., "Ey dunya insanlari hepiniz turksunuz". Istanbul, 2009.
45. Мирзо Улуғбек, "Тўрт улус тарихи". —Т.: 1994.
46. Мирза Муҳаммад Ҳайдар, "Тарихи Рашидий". —Т.: 1996.
47. Можейко И.В., "1185 год (Восток-Запад)". —М.: 1989.
48. Мулло Олим Махдум Ҳожи, "Тарихи Туркистон". —Т.: 2009.

50. Мухаммад Али Балжувоний, "Тарихи Нафойй". —Т.: 2001.
51. Мухаммад Юсуф Баёний, "Шажарайи Хоразмшоҳий". —Т.: 1994.
52. Набиев Р., "Из истории Кокандского ханства". —Т.: 1973.
53. Нажмиддин ан-Насафий, "Самарқандия". —Т.: 2001.
54. Наршахи Мухаммад. "Таърихи Бухара"("История Бухары"). —Т.: 2011.
55. Натанзий Муиниддин, "Мунтахаб ут-таворихи Муиний". —Т.: 2011.
56. Низомиддин Шомий, "Зафарнома". —Т.: 1996.
57. "Посланник Петра Первого на Востоке". —М.: 1986.
58. "Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131–1153)". —М.: 1971.
59. Равшанов П. "Турон VII–IX асрларда". Қарши, 2003.
60. Радкевич В.А. "Великий шелковый путь". —М.: 1990.
61. Рахманалиев Р. "Империя тюрков". —М.: 2002.
62. Раҳмон Н. "Турк хоқонлиги". —Т.: 1983.
63. Ртвеладзе Э. "Великий шелковый путь". —Т.: 1999.
64. Ртвеладзе Э. "Ўзбекистоннинг тарихий ўтмиши". —Т.: 2009.
65. Сагдуллаев А. "Поход Александра Македонского в Согдиану". —Т.: 2007.
66. "Самария". "Бухоро тарихи", "Шажарайи Хоразмшоҳий", "Фарғона тарихи". —Т.: 1991.
67. Самарқандий Абдураззоқ, "Маглаъ саъдайн ва мажмаи баҳрайн", 1–2 жилдлар. —Т.: 2008.
68. Сатторий Ҳ. "Ҳазрат Соҳибқирон". —Т.: 2005.
69. Сотимов Ф. "Марказий Осиё ва Ҳиндистон тарихида Бобурийлар даври". —Т.: 2008.
70. Султанов Т. "Золотая Орда", Алматы, 2004.
71. "Tarih boyunca türk dili", Karaman(Türkiye), 1997.
72. "Тамерлан" (сборник статей). —М.: 1992.
73. Зиётов З., "Турон қавмлари". —Т.: 2008.
74. "Турон Тарихи" журнали. —Т.: 1992–1994, 2002–2009.
75. Турғун Олмос. "Уйғурлар", Шинжонг Ёшлар-Ўсмирлар нашриёти, Урумчи, 1989.

76. Умаров Э.А. "Новые данные об орхонских надписях". —Т.: 2006.
77. Уолкер С.С. "Чингизхан". Ростов на Дону, 1998.
78. Usmonov Q. Sodiqov M., Burxonova S., "Ozbekiston tarixi", darslik. —Т.: 2006.
79. Файзиев Т. "Темурийлар шажараси". —Т.: Фан, 1995.
80. Ходжаев А. "Из истории древних тюрков". —Т.: 2010.
81. Холбоев С. "Бухоро амирлигининг олтин хазинаси". —Т.: 2008.
82. Холиқов Э., Лафасов М., Рустамов М., "Меросимиз илдиэлари". —Т.: 2008.
83. Хўжаев А., "Буюк ипак йули". —Т.: 2007.
84. Шарафиддин Али Яздий, "Зафарнома". —Т.: 1998.
85. Шарафуддин Роқимий, "Тарихи томм". —Т.: 1998.
86. Шомий Н., "Зафарнома". —Т.: 1996.
87. Шониезов К., "Қанғ давлати ва қанғлилар". —Т.: 1990.
88. Шониезов К., "Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни". —Т.: 2001.
89. "Ўзбегим". —Т.: 1992.
90. "Ўзбекистон Ўрта асрларда: тарих ва маданият (мақолалар тўплами)". —Т.: 2003.
91. "Ўзбекистон миллий энциклопедияси", 1—11 жилдлар. —Т.: 2000—2005.
92. "Ўзбекистон пойтахти Тошкент 2200 ёшда" (мақолалар тўплами). —Т.: 2009.
93. "Ўзбекистон тарихи атласи". —Т.: 1999.
94. "Ўзбекистон тарихининг энг асосий саналари", —Т.: 2006.
95. "Ўтамиш ҳожи тарихи". —Т.: 2009.
96. "Қадимги Кеш-Шаҳрисабз тарихидан лавҳалар (мақолалар тўплами)". —Т.: 1998.
97. "Қадимги тарихчилар Ўрта Осиё ҳақида". —Т.: 2008.
98. Якубов Б., "Шаҳрисабз ва Китоб тарихидан". Қарши, 1996.
99. Yunus Oguz, "Turkun tarixina yeni bir baxish". Baki, 2007.

М У Н Д А Р И Ж А

Ушбу китобнинг ёзилиш сабаби	3
"Турон" атамаси ҳақида бир неча суз.....	4
Қадимғи Хоразм давлати	10
Сугд (Сугдиёна) давлати	14
Қанғ давлати (Қанҳа, Кангюй).....	17
Фарғона (Даван) давлати	20
Усунлар давлати	23
Осиё Ҳун салтанати	25
Шимолий (Фарбий) Ҳун давлати	30
Жанубий (Шарқий) Ҳун давлати	31
Фарбий Европа Ҳун салтанати	32
Салавкийлар давлати	34
Парфия (Парфиёна)	37
Юнон-Бақтрия подшолиги	42
Кушон подшолиги	45
Ҳионийлар давлати	52
Қиданлар давлати	54
Эфталийлар давлати	57
Турк хоқонлиги	61
Уйғур хоқонлиги	69
Қирғиз хоқонлиги	71
Туркаш хоқонлиги	73
Бухорхудотлар давлати	74
Сомонийлар давлати	75
Қорахонийлар давлати	79
Ғазнавийлар давлати	86
Хоразмшоҳлар давлати	91
Салжуқийлар давлати	95
Қорахитойлар давлати	99

Мўғуллар давлати	102
Олтин Ўрда давлати	106
Чағатойлар давлати	115
Темурийлар давлати	121
Бобурийлар давлати	127
Мовароуннаҳрда уч хонлик даври. Бухоро хонлиги (амирлиги).	
Шайбонийлар сулоласи	134
Аштархонийлар сулоласи	138
Манғитлар сулоласи	140
Хива хонлиги	144
Қўқон хонлиги	150
Фойдаланилган адабиётлар	154

Носир МУҲАММАД

ҚАДИМИЙ ТУРОН ДАВЛАТЛАРИ ВА ҲУКМДОРЛАРИ

*(милоддан аввалги VIII асрдан милодий XX аср
бошларига қадар)*

Тўлдирилган иккинчи наشري

Муҳаррир: Салима Бадалбоева
Тех. муҳар: Шерзод Ҳошимов
Дизайнер: Нодир Шарипов
Оператор: Наргиза Содиқова
Мусахҳиҳ: Иброҳим Қўзиев

Теришга берилди 12.11.2012. Босишга рухсат этилди
23.01.2013. Қоғоз бичими 60x84 1/16. Vitec Times UZ
гарнитурасида чоп этилди. Шартли босма табоғи 10,0.
Нашр босма табоғи 10,0. Адади 2000 нусха. Буюртма №2.

Нашриёт лицензияси: АИ №183. 08.12.10.

«Dizayn-Press» МЧЖ нашриёти босмахонасида чоп этилди.
100100. Тошкент шаҳри, Бобур кўчаси, 22-уй.